

LIETUVIŲ DALYVAVIMO HOLOKAUSTE VERTINIMAS EGZILIO GALVOJIMUOSE

1. Įvadas

Kaltintojas pamiršta tokį didžiulį skirtumą –

*mūsų tribunolas (grindžiamas įstatymu ir morale) yra šiandienos teismas,
skirtas gyviems, aktyviems ir pavojingiems žmonėms,
o tie kiti žmonės jau yra savo laikais stovėję prieš savo tribunolą,
ir negalima jų smerkti ar teisti antrą kartą.
Apskritai joks tribunolas negali reikalauti iš tų žmonių atsakomybės vien todėl,
kad jie kadaise gyveno ir dabar ilsisi amžinoje ramybėje,
jie tėra istorijos subjektai,
ir jiems negali būti baisesnio teismo kaip tyrimas,
įsiskverbiantis į jų darbų dvasią,
ir siekimas ją suprasti [...]*

B. Croce

Holokaustas - išskirtinis pasaulio ir Lietuvos istorijos reiškinys, mūsų tautos gėda¹. Antrojo pasaulinio karo metu buvo sunaikinta viena iš gausiausiai Lietuvoje gyvenusių tautinių mažumų, garsėjusi savo kultūra Europoje ir palikusi ryškų pėdsaką Lietuvos kultūroje, ekonominiame ir visuomeniniame gyvenime. Diskursas holokausto tematika lietuvių visuomenėje prasidėjo dar antinacinėje spaudoje vokiečių okupacijos metais, tęsėsi pokario metais lietuvių išvietintų asmenų (*Displaced persons*) stovyklose Vokietijoje². Istorinės sąlygos, skirtinga lietuvių situacija, keitė požiūrius, vertinimus ir interpretacijas. Sovietų okupacijos laikotarpiu holokaustas buvo pristatomas kaip nacių vykdytas tarybinių piliečių žudymas ir naudojamas sovietų propagandos tikslams, o Lietuvoje tuo metu nebuvo galimybių vykdyti objektyvius tyrimus bei susipažinti su Vakarų istorikų darbais šia tematika. Lietuvių diaspora buvo „*užsidariusi savotiškame išveivų rate*“, holokaustą ir lietuvių dalyvavimą gaubė neigimas ir užmarštis. Po nepriklausomybės paskelbimo pasirodė veikalų, straipsnių, tačiau prasidėjusios diskusijos šiuo klausimu parodė, kad visuomenei trūksta informacijos apie holokaustą Lietuvoje bei Europoje. Tenka konstatuoti, kad Lietuvos visuomenė moraliai nebuvo jai pasirengusi - įvykiai vis dar gyvi žmonių atmintyje, visuomenė jautriai reaguoja į polemiką holokausto tema. Tačiau ir išankstinai vertinimai užkerta kelią pažinimui, o „*nenoras žinoti blokuoja norą susikalbėti*“³. Tuo tarpu krašto praeitimi besidominčiam asmeniui būtina suvokti skaudžiausius ir kontraversiškausius Lietuvos istorijos momentus, kurių iki galo mes bijome pažinti, pažvelgti faktams į akis.

Tyrime autorius supažindinti su skirtingų, kitu atžvilgiu ir panašių laikotarpių, skirtingų lietuvių visuomenių vertinimais apie lietuvių dalyvavimą holokauste. *Tyrimo objektas* - Lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimas. *Tyrimo chronologiniai rėmai* – Antrojo pasaulinio karo pabaiga iki šių dienų (1946 – 2000 m.). *Tyrimo tema* – Lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimas egzilio galvojimuose. Intelektualinės istorijos kryptingumas. Lyginamasis aspektas.

Pasirinktos tematikos pobūdis – lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimas Lietuvos intelektualiniame kontekste bei pastarosios kryptingumas istorinėje perspektyvoje, tyrime pateikiamas lyginamuoju aspektu su egzilio, sovietmečio ir šiuolaikinės (iki 1998 m.) intelektualinės minties raida. Toks priešpastatymas leidžia vienpusiškai teigti, kad lietuviai nebuvo visiškai suvokę, kokį vaidmenį pastarųjų tautiečiai suvaidino

¹ *Holokaustas – (lot. holocaustum – auką sudeginau visiškai) vokiečių sumanytas ir vykdytas Antrojo pasaulinio karo metais žydų tautybės asmenų persekiojimas ir naikinimas. Skaitytojui teiktina ir tai, kad vokiečių vykdytas masines žydų egzekucijas penkeriais metais anksčiau už galutinio žydų klausimo sprendimą, vykdė Sovietų Sąjunga. XX a. IV deš. SSRS priėmė Vokietijos žydus, 1934 m. įkūrė Pietų Sibire autonominę žydų sritį, tačiau 1937 m. sovietų valdžios instancijos uždarė sienas paprastiesiems užsienio emigrantams, taip baigėsi ir žydų emigracija į SSRS, o žydai gyvenę Birobidžane (žydų autonominės srities Sibire sostinė) buvo suimti kaip užsienio agentai, sušaudyti arba įkalinti GULAG lageriuose Vokiečiai tik 1942 m. sausio 20 d. Berlyne (Vannsee) įvykusioje nacių partijos vadovybės konferencijoje pasirašė – galutinio žydų problemos sprendimo priėmimą. Tenka apgailestauti ir dėl to, kad tuo metu didžiosios pasaulio valstybės buvo pasyvios žydų atžvilgiu. JAV, Didžioji Britanija, Australija, Kanada nenumatė galimybes suteikti prieglobstį žydų pabėgeliams. 1933 – 1939 m. šalys, išskyrus Didžiąją Britaniją, neišdavė įvažiavimo vizų, kurio galėjo viršyti nustatytas emigracijos kvotas. 1933 – 1939 m. bėgo apie 329 tūkst. žydų, vien iš Vokietijos – 315 tūkst.*

² M. Wyman, *DPs Europe's displaced persons, 1945 – 1951. With a new introduction*, New York, 1998.

³ E. Aleksandravičius, *Nenoras žinoti blokuoja norą susikalbėti, Kultūros barai*, Nr. 121999.

holokausto politikoje, išreiškus kritiką iš dabartinės laiko perspektyvos. Pagrindinis tyrimo dėmesys nukreiptas į egzilio galvojimus nagrinėjama tematika, problematika atspindi intelektualinės istorijos, minties kryptingumo kontekste, vertinimų sulyginimui pasirinkti ir kiti „veidrodiniame“ lygmenyje egzistavusių lietuvių galvojimai. Intelektualinės minties kryptingumas susijęs ir su egzilų vertinimų, pažiūrų pasikeitimu, lyginimu su Lietuvoje pasilikusiais bei pažeidžiamu lietuvių diasporos intelektualines istorijos aspektu.

Istoriografija: 9 – ojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvai atgavus nepriklausomybę, lietuviams istorikams teko naujai pažvelgti į praeitį, perkainoti istorines vertybes, tačiau pirmaisiais nepriklausomybės metais ir visuomenė, ir istorikai daugiau domėjosi stalininio režimo (1940 – 1941, 1944 – 1953 m.) vykdyta teroro politika, o holokausto, lietuvių dalyvavimo jame tema buvo lyg užmiršta. Susidomėjimas holokaustu ir lietuvių santykiu su juo išaugo XX amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje, kai Lietuvos Respublika pareiškė norą integruotis į Vakarų geopolitinę erdvę. Lietuvoje iki 1990 metų, nebuvo parengta žydų genocidui skirtų mokslinių studijų, o pati holokausto sąvoka tik formavosi, o tuo tarpu Vakaruose XX a. II – ojoje pusėje holokausto tematika itin susidomėta. Apie Lietuvoje įvykusį žydų genocidą, iš pradžių, rašė Izraelio, vokiečių, anglų, prancūzų ir kiti užsienio tyrinėtojai, o tuo tarpu sovietmečiu Lietuvoje vykusio žydų genocido istoriografiją riboja griežti sovietinės ideologijos reikalavimai. Šiomis dienomis pasaulinė literatūra apie holokaustą skaičiuojama tūkstančiais. Daugiausia darbų apie žydų genocidą Lietuvoje yra išleista Izraelyje, JAV. Dabar ir Lietuvoje gausu lietuvių autorių publicistinių leidinių, straipsnių holokausto tema, moksleivių ugdymui paruoštos informacijos holokausto tematika, leidžiamos rimtos mokslinės studijos.

JAV lietuvių istorikas prof. Saulius Sužiedelis įvadinėse veikalų: Avraham Tory „*Kauno getas: diena po dienos*“, „*Šoa. Holokaustas Lietuvoje*“ (I, II – amė) dalyse⁴, apžvelgia Lietuvos intelektualinės minties raidą, pateikia lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimus⁵. Susipažinus su S. Sužiedelio veikalais, galima daryti prielaidą, kad holokausto problematika lietuvių buvo aprašyta fragmentiškai, istoriografija paskesta smulkioje polemikoje, o pati problema nesprenžžiama, neformuluojamos naujos koncepsijos. Autorius iš esmės pristato genocido ir kolaboravimo problemas, teigdamas, kad mokslinėje literatūroje neraišime vieningų žydų, lietuvių, Vakarų pasaulio istoriografinių tendencijų. S. Sužiedelis pateikia išsivijus, sovietmečio bei šiuolaikinės Lietuvos intelektualinės minties specifiką bei vidinius prieštaravimus.

Solomonas Atamukas autoriniame veikale tyrinėjo žydų genocido organizatorių bei talkininkų problematiką, bandė išsiaiškinti žydų katastrofos veiksmus, kuriuos lėmė vokiečiai ir lietuviai, jų priežastis, pasireiškimo motyvus, veiklos pobūdį, talkininkavimo galimybes. Autorius nurodė, kad Lietuvos žydų tragedijos problematika susijusi su lietuvių dalyvavimo žudynėse tolesniu išaiškinimu, su apskritai su unikalia savo mastu Lietuvos žydų žūtis problema⁶.

Alfonsas Eidintas savo darbuose pateikia Lietuvos intelektualų galvojimų prieštaravimus, interesų skirtumus, lietuvių visuomenės požiūrį į holokaustą⁷. Autorius teigia, kad lietuvių dalyvavimo holokauste temai – problema tyrinėti trukdė Lietuvos padėtis, istorinės sąlygos, požiūriai ir vertinimai.

Minėtinas ir Vytautas Berenis, kuris teigia, kad Lietuvos žydų tragiškas likimas, fatališkos Antrojo pasaulinio karo aplinkybės - svarbiausi Lietuvos istorinės minties uždaviniai, išsiskiria ir žydų masinio žudymo problematiką⁸.

Valentinas Brandišauskas savo tyrimuose apžvelgė lietuvių visuomenės galvojimus. Autoriaus teigimu lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimo Lietuvos intelektualinės minties kryptingumo problemą sąlygoja: išankstinės nuostatos, dvigubo genocido teorija, dalies visuomenės konservatyvumas, nenoras suvokti praeities įvykius bei nesugebėjimas suvokti skaudžias moralines problemas, propagandiniai ir kontraversiški straipsniai ir veikalai, ar teiginiai, interpretacijos, aštrių temų vengimo tendencija, Lietuvos archyvų medžiagos nepakankamas panaudojimas, prioritetų problema⁹ ir t. t.

⁴ Tyrimui svarbūs ir patys veikalai, kuriuose buvo publikuoti šaltiniai.

⁵ S. Sužiedelis, *Avraham Tory – Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 5 - 40; *Šoa. Holokaustas Lietuvoje*, I dalis, Vilnius, 2001, p. 7 - 9; II dalis, Vilnius, 2004, p. 11 - 14.

⁶ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 10 – 11, p. 409.

⁷ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 1998, p. 13 - 24.

⁸ V. Berenis, *Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė*, Nr. 3, *Politologija*, Vilnius, 2000, p. 5 – 15.

⁹ V. Brandišauskas, *Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos*, *Lietuvos Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, t. XIV, Vilnius, 1999.

Pagrindiniu šaltiniu savo darbui, tyrimo autorius pasitelkė mokslinės konferencijos medžiagą - „*Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*“, kurią papildydamas rėmėsi darbe¹⁰. Šioje konferencijos medžiagoje analizuojami, kai kurių lietuvių diasporos ir atsikūrusios Lietuvos intelektualų vertinimai, pastebėjimai, specifinės problemos, ypatumai, būdingiausi bruožai, nuomonės. Išsiskiriantis ir kitas Liudo Truskos veikalas „*Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*“¹¹, iš esmės skirtas antisemitizmo raidai, tačiau ir pastarajame apžvelgiami bendraisiais bruožais pateikiami intelektualų kanoniniai galvojimai¹².

Tyrimo tikslai ir uždaviniai: Tyrimo pagrindinis tikslas – apžvelgti lietuvių intelektualų galvojimus, lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimo aspektu. Šio tyrimu norėtusi panagrinėti kaip egzilio kanoniniuose tekstuose, skirtuose ar dalinai, lietuvių kolaboravimo, dalyvavimo holokauste tematikai, buvo atspindėta minėta problematika. Darbe tyrimo autorius stengėsi chronologiškai pateikti intelektualų veikalus, galvojimus, ideologinius požiūrius ir vertinimus, kurių dauguma leis pasipiktinti dalyvavusių asmenų holokausto politikoje teisinimu ir pasmerkųjų tautos menkinimu. Be pagrindinio savo darbe iškelto tikslo reiktų paminėti ir kitą tikslą, t. y. siekį atskleisti svarbiausius išeivijos intelektualinės minties niuansus per pastarosios lyginamąją su sovietmečio, atsikūrusios Lietuvos intelektualinės pozicijos perspektyvą, teiksenčius tikslingiau išanalizuoti vertinimus autoriui rūpima problematika ir tematika.

Tyrimo taikyti moksliniai metodai: istorinis analitinis metodas (iš dalies aprašomasis istorinis analitinis bei apžvalgytinai metodai). *Tyrimo struktūra:* I – oje dalyje bus analizuojami egzilų vertinimai lietuvių dalyvavimo holokauste aspektu; II – oje dalyje apžvelgta sovietmečio intelektualinė pozicija lietuvių prisidėjimo prie holokausto klausimu ir bus pateiktas atsikūrusios Lietuvos mokslinio aparato požūris į lietuvių dalyvavimą holokauste.

2. Išeivijos intelektualinė mintis

Lietuvių dalyvavimo holokauste problema - ne tik politinė, moralinė, bet ir istoriografinė. Istorijos mokslo tyrinėtojai ne visada sutaria dėl įvykių vertinimo, prasmės, o toks sudėtingas reiškinys, kaip holokaustas teikia daug galimybių mokslinėms interpretacijoms. Vieni pirmųjų apie lietuvių dalyvavimo holokauste problemą prabilo išeivijos atstovai.

Vienas iš tokių tai - žymus JAV lietuvių veikėjas, spaudos žurnalistas, skautas Bronius Kviklys¹³, parašęs veikalą „*Lietuvių kova su naciais*“. Šis veikalas išsiskiria tuo, kad yra išskirtinis savo istorija. 1944 m. B. Kviklys gelbėdamasis su savo šeima nuo sovietų okupacijos, pasitraukė į Vokietiją, kur dramatiškomis pokario DP sąlygomis, pateikė lietuvių visuomenei Vokietijoje veikalą. Veikale autorius pateikia įdomių faktų, pvz. dalis lietuvių policininkų, batalionų karių dalyvavo holokausto politikoje, tačiau atsirado ir tūkstančiai policininkų, atsisakusių tarnauti okupacinei valdžiai ir pasitraukusių iš policijos batalionų, sabotavusių nacių įsakymus, tačiau daugeliui nepavyko atlaikyti nacių spaudimo ir parodyti savo tvirtos valios: jie „*nuolat stovėjo tarp vokiečių jai skiriamų uždavinių ir lietuviškos sąžinės*“ – rašė autorius¹⁴. Tokie žmonės, autoriaus teigimu, vykdė nusikaltimus žmonijai, savo tautai ir kitų tautybių žmonėms. Galima teigti, kad B. Kviklys gan švelniai išsako savo poziciją, per daug nesileisdamas į polemiką, lietuvių dalyvavimo holokauste klausimu.

Minėtinas ir skautų garbės narys, liberalas Mykolas Biržiška¹⁵ bei pastarojo veikalas „*Lietuvių tautos kelias*“¹⁶. Išleistoje apmastymų apie istorinį lietuvių tautos kelią veikale vienas iš skyrių skirtas - lietuvių – žydų santykiams, kur taip pat analizuojama žydiškosios getų policijos, lietuvių policijos, civilių asmenų veikla holokauste, motyvai ir pan. Lietuvių dalyvavimas holokauste vertinamas vienareikšmiškai – „*lietuvių policininkai buvo vos ne angelai*“, o žudynėse dalyvavo asmenys nukentėję nuo Tarybų valdžios, visuomenės „*atmatos*“, lietuvių policininkų uniformomis persirengę lenkai. Polemikos vertas teiginys: ir vis dėl to kas per lietuviai žudė žydus? – klausia M. Biržiška ir atsako: „*nukentėjusieji nuo NKVD*“¹⁷, *ištremtųjų*

¹⁰ L. Truska, Lietuviškoji holokausto istoriografija, *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, Kaunas, 2002, p. 86 - 103.

¹¹ L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*, Vilnius, 2005.

¹² *Antisemitizmas – (gr. anti – prieš, semitai – žydai) – neapykanta, priešiškus žydams – politinė, ekonominė, socialinė veikla prieš žydus ir jos pateisinimas*, L. Truska. V. Vareikis, *Holokausto prielaidos: Antisemitizmas Lietuvoje*, Vilnius, 2004.

¹³ *Vokiečių okupacijos metais Bronius Kviklys dirbo spaudos vedėju Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabe.*

¹⁴ B. Kviklys, *Lietuvių kova su naciais*, Memmingen, 1946, p. 31

¹⁵ *Mykolas Biržiška provokiškos generalinio tarėjo instancijos – P. Kubiliūno 1943 – 1944 m. Patariamasis tarybos narys.*

¹⁶ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, t. 1, Los Angeles, 1952, p. 33 – 50.

¹⁷ *NKVD – Народный комиссариат внутренних дел – SSRS vidaus reikalų liaudies komisariatas.*

artimieji, kurie buvo „užvesti ant tikrųjų ar tariamųjų jūjų kankintojų“, degeneratai ir girtuokliai, „pusžydis“, lenkiškasis Žeromskio būrys”¹⁸. M. Biržiškos veikale galima išvelgti lietuviško mentaliteto bruožų, kad blogi, kalti yra visi kiti, tik ne lietuviai, kuriuos autorius bando parodyti, kaip visų dorybių įsikūnijimą. Autorius nesirgo kolektyvinės kaltės ieškotojo sindromu ir visgi veikalas daugiau keliantis klausimus istoriografinėi polemikai, nei duodantis atsakymus ar pateikiantis išbaigtą vaizdą¹⁹. Lietuvių dalyvavo holokausto vertinimą egzilio (ne tik intelektualinio) galvojimuose tikslingai iliustruoja XX a. VII – ojo deš. įvykiai Lietuvoje, sąjunginėje respublikoje, bei pasyvi išeičių pozicija tikriausiai žymiausio lietuvių karo nusikaltėlio klausimu²⁰.

XX amžiaus VI, VII – ams dešimtmetyje JAV išleistoje Lietuvių enciklopedijoje galime aptikti skyrių pavadinimu „Žydai“, kurio autorius A. Mažiulis²¹. Šioje enciklopedijoje teigiama, kad žydus žudė lietuvių policininkų uniformomis apsilvėję vokiečių gestapininkai (sunku patikėti, kad vokiečiai savo „elitės tarnybos“ narius apvilktų „žemesnės – Rytų pusžmogių rasės“ Lietuvos policijos, kariuomenės uniformomis), buvę komunistai, sovietiniai karo belaisviai, o kalbos apie lietuvių dalyvavimą žydų žudynėse – melas. Tenka konstatuoti, kad Lietuvių enciklopedijos sudarinėtojai rado vieną iš būdų, pateisinti lietuvių dalyvavimą holokauste – visą tai įvertindami, kaip Lietuvos komunistų bei pasaulio žydų propagandinę priemonę.

XX a. VIII – ams dešimtmetyje pasirodė katalikiškosios srovės atstovo Zenono Ivinskio straipsnis „Lietuva ir žydai istorijos šviesoje”²². Straipsnio autorius teigia, kad lietuviai holokauste nadalyvavo, tačiau straipsnio išvadose autorius šį teiginį kiek sušvelnina. Autorius teigė, kad prie nacių vykdyto holokausto buvo prisidėję ir lietuviai, tačiau tik vokiečių verčiami²³. Tenka pridurti, kad Z. Ivinskis, kaip ir B. Kviklys, vieni pirmųjų, atsargiai žengusių tiesos atskleidimo link, t. y. konstatuodami, kad lietuviai dalyvavo holokauste, tačiau ne savo noru. Turimais duomenimis, Z. Ivinskis būdamas atsakingas už Lietuvos Laikinosios Vyriausybės (LV) ryšius su vokiečių įstaigomis, ragino vyriausybę viešai pasmerkti žudynes, tačiau tai nebuvo padaryta. Tačiau besidomint autoriaus rašliava susidarė toks išpūdis, kad genocido politikoje dalyvavo NKVD kalėjimuose sėdėję, sovietmečiu nuo žydų nukentėję, priversti ar nugirdyti, kad eitų naikinti žydų, dauguma per klaidą pritraukti asmenys²⁴.

1973 m. pasirodė ir vieno žymiausių Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) veikėjų²⁵, įkūrėjo Kazio Škirpos atsiminimų – dokumentų rinkinys „Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti”²⁶. Šiame veikale pateisinami

¹⁸ M. Biržiška, Lietuviai ir žydai, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 368.

¹⁹ E. Aleksandravičius, *Žydai lietuvių istoriografijoje, Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius, 2000, p. 290.

²⁰ 1962 m. spalio 10 d. Vilniuje KGB žinybiniame F. Dzeržinskio klube įvyko 10 dienų trukęs teismas, kuriame buvo teisiami lietuvių policijos 12 - bataliono kariai: Zenonas Kemzūra, Jonas Stankaitis, Juozas Knyrimas, Jonas Davalga, Pranas Plančiūnas, Bronius Gaižauskas, Povilas Tinteris, Liudas Kolka, Juozas Ūselis, Antanas Impulevičius buvo teisiami in absentia. Tuo metu pastarasis gyveno Jungtinėse Amerikos Valstijose Filadelfijoje pavarde Impulionis, kurio deportuoti į Tarybų Sąjungą nepadėjo ir TSRS užsienio reikalų ministerijos 1962 m. birželio 18 d. nota JAV ambasadai Maskvoje ir surežisuotas Kauno gyventojų susurinkimo laiškas Filadelfijos gyventojams, kad „karinis nusikaltėlis ir hitlerininkų bendrininkas“ būtų perduotas „tarybinams valdžios organams“ ir sulauktų teisinio proceso sprendimo (Kauno gyventojų laišką Filadelfijos gyventojams pasirašė Z. Baltušnikas - „Kauno tiesos“ redaktorius, J. Gidanskis - „Inkaro“ kombinato meistras, G. Karalienė - „Drobės“ fabriko desinatorė, V. Kuzminas - vagonų depo meistras, A. Žmuidzinavičius - TSRS liaudies dailininkas ir pan.). 1964 m. vasario mėn. Filadelfijos federalinis teismas A. Impulevičiui suteikė JAV pilietybę (mirė 1970 12 04 Filadelfijoje). Minėtieji asmenys buvo kaltinami dalyvavus etninio valymo, baudžiamosiose, antipartizaninėse akcijose ir operacijose, vykdžius sargybos tarnybas getuose, koncentracijos, karo belaisvių stovyklose, nužudytųjų turto grobimu. Visiems paskirta mirties bausmė sušaudyti ir turto konfiskacija.

²¹ Lietuvių enciklopedija, *Žydai*, t. XXXV, Chicago, 1966, p. 293 – 294.

²² Z. Ivinskis, *Lietuva ir žydai istorijos šviesoje*, Nr. 1, *Aidai*, 1972, p. 28 – 29.

²³ L. Truska, *Lietuviškoji holokausto istoriografija, Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, Kaunas, 2002, p. 87.

²⁴ Z. Ivinskis, *Lietuva ir žydai istorijos šviesoje, Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 401.

²⁵ LAF – Lietuvių aktyvistų frontas. 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne Vokietijoje, plk. Kazio Škirpos iniciatyva buvo įkurtas Lietuvių aktyvistų frontas (LAF). Ši organizacija Lietuvos išlaisvinimą ir nepriklausomybės atkūrimą siejo su Vokietija. LAF savo atsišaukimuose kvietė vienyti visus Lietuvos (politines) jėgas ir ištraukti į šalies (ginkluotą) išlaisvinimo judėjimą. LAF tapo Lietuvoje besikūriamųjų pasipriešinimo organizacijų ir grupių (pogrindžio) vienijančiu veiklos centru (istorikų teigimu LAF – krikščionių demokratų įrankis). Kartais įvardijama kaip nepartinė kovos organizacijų koalicija. LAF palaikė ryšius su abveru (Abwehrabteilung, vokiečių Vermachto ginkluotųjų pajėgų karinė žvalgyba ir kontržvalgyba), gestapu (Geheime Statspolizei – Gestapo, slaptoji valstybės policija), vokiečių Vyriausiąją ginkluotųjų pajėgų vadovybe (OKW, Oberkommando der Wehrmacht). 1941 m. birželio 22 d. Vokietijos - Sovietų Sąjungos karo išvakarėse Lietuvoje prasidėjo LAF inspiruojamas sukilimas. LAF' o medžiaga ir šios organizacijos propaganda padėjo Vokietijai įgyvendinti ir Lietuvos žydų naikinimo planus dalyvaujant patiems lietuviams. 1941 m. rugsėjo 22 d. LAF vokiečių prerogatyva sustabdė savo veiklos įgaliojimus. – S. Atamukas, *Ar viskas pasakyta apie holokaustą*, Nr. 10 (374), *Akiračiai*, 2005, p. 7.

visi lietuvių veiksmai likviduojant žydus. Veikalą gali būti vertinamas vienareikšmiškai, nes veikale neaptiksime antižydiškų atsisaukimų, potvarkių (pastarieji paruošti daugiasiai K. Škirpos ir Bronio Railos, turintys rasistinių, nacistinės ideologijos aspektų), o kai kurie dokumentai tendencingai sukomponuoti, sufalsifikuoti²⁷. Kaip pavyzdį galime paminėti LAF vadovybės dokumentą 1941 m. kovo 24 d. „*Lietuvai išlaisvinti nurodymus*“, kuriame sakoma, „*Artėjant išsilaisvinimo valandai iš sovietiška komunistinio teroro ir žydijos išnaudojimo... sustiprinti antikomunistinę ir antižydišką akciją... Labai svarbu nusikratyti nuo žydų... Lietuvoje žydams atšaukiamas svetingumas (...)*“. Veikale cituojamas dokumentas, bet jame vietos susijusios su žydų likimu išbrauktos²⁸ (ar pvz. 1941 m. gegužės 1 d. „*Bendrieji nurodymai Lietuvai išlaisvinti*“). Neaptiksime ir tokių LAF radikalaus antisemitizmo apraiškų kaip atsisaukimo „*Lietuviai*“, kuriame sakoma: *LIETUVIAI, kas dar tik gyvas, PIRMYN Į KOVĄ PRIEŠ ŽYDIJĄ. LIETUVIAI, VADUOKIME TĖVYNĘ IŠ ŽYDŲ. TEGYVUOJA NEPRIKLAUSOMA LIETUVA*²⁹ ir pan. Panašių tendencijų aptinkame ir Juozo Brazaičio veikale „*Vienų vieni*“ („*Lietuvos Laikinosios Vyr. atsisaukimo į tautą*“ dokumentas, kuriame neaptiksime pašalintų fūhrer Adolf Hitler ir nacionalsocializmą aukštinančių frazeologizmų). Politiniais motyvais atliktas dokumentų apkarpymas verčia atidžiai analizuoti rezistencijos publikuotą medžiagą. Tenka pridurti ir tai, kad išėvijios autoriai stengėsi nuo kompromitacijos apsaugoti ir Laikinąją vyriausybę, pastarosios veiklą, bei narių sprendimus³⁰. 1974 m. J. V. Balčiūno pasirodžiusiame straipsnyje „*Laikinoji vyriausybė ir žydai*“³¹ pateisinami visi LV veiksmai, bandymai užtarti žydus prieš karinę – civilinę vokiečių valdžią, kad geto įsteigimas buvo inspiruojamas vokiečių ir t. t. Tenka konstatuoti, kad LV nedarė jokių žydams priimtinių sprendimų, ši valdžios institucija netgi bandė įsiteikti vokiečių valdžiai, patvirtindama „*Žydų padeties nuostatus*“, pagal kuriuos žydai atsidūrė už įstatymo ribų, išleido žydus diskriminuojančius įsakus, pradėjo geto steigimo procesą. Tačiau vokiečių iniciatyva LV buvo greitai likviduota - 1941 m. rugpjūčio 5 d.

Ir dar kelios dėmesio vertos pastabos susijusios su Laikinąja vyriausybe. 1978 m. pasirodė LV vadovo, kataliko, ateitininko Juozo Brazaičio – Ambrazevičiaus straipsnis „*Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji vyriausybė*“ dienraštyje „*Į laisvę*“³². Straipsnio autorius teigia, kad antižydiški LV aktai yra sufalsifikuoti, kad LV darė viską, kad išgelbėtų žydus³³. Tenka pridurti, kad J. Brazaitis pakartojė J. Balčiūno teiginius³⁴. Tačiau gan vertingą monografiją autorius pateikė tik 1990 m. pavadinimu „*Vienų vieni*“, kurioje teigiama, kad holokauste dalyvavo lietuvių policijos batalionai, kurie buvo organizuoti specialioms vokiečių užduotims, viešoji policija, batalionai skirti pagalbinei kariuomenės tarnybai³⁵.

Svarbu paminėti ir Vincentą Brizgį, pastorojo veikalą „*Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940 – 1944 metais*“ bei skyrių „*Žydų likimas Lietuvoje*“³⁶. Šis autorius išsiskiria tuo, kad objektyviai bando vertinti esamą poleminę situaciją, konstatuoja – lietuviai talkino vokiečiams, tačiau nevykdė vokiečių politikos, nesuformavo Waffen

²⁶ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atsatatyti*, Washington, 1973, p. 171 – 184.

²⁷ Plk. Kazys Škirpa - 1941 m. birželio 23 d. turėjo tapti Lietuvos laikinosios vyriausybės ministru pirmininku, tačiau dėl LV paskelbimo vokiečių apkaltintas ir neišleistas iš Vokietijos, paskirtas namų areštas. 1944 m. birželio 14 d. už 1944 m. vasario 5 d. Trečiojo Reicho vyriausybei įteiktą memorandumą – atšaukti vokiečių valdymą Lietuvoje, buvo suimtas, įkalintas politinių, internuotų asmenų Bad Godesberg koncentracijos stovykloje kaip politiškai nepatikimas asmuo, 1945 m. vasaro mėn. perkeltas į Schloss Eisenberg stovyklą Sudetuose, paleistas karui pasibaigus.

²⁸ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atsatatyti*, Washington, 1973, p. 175, 182.

²⁹ Lietuvių aktyvistų frontas, KOVOTOJAI. LIETUVIAI, *LYA*, f. K – 1, ap. 58, b. 12949/3, vokas 63.

³⁰ Joseph Goebbels (1897 – 1945) – vienas iš nacių lyderių, propagandos ministras, Berlyno srities vadovas - 1941 m. teigė, kad LV „verta spyrio į užpakalį“.

³¹ J. V. Balčiūnas, *Laikinoji vyriausybė ir žydai*, Nr. 9, *Aidai*, 1974, p. 415 – 418.

³² J. Brazaitis, *Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji vyriausybė*, Nr. 73, *Į laisvę*, 1978, p. 16 – 27.

³³ Tačiau Avraham Tory savo veikale *Kauno getas: diena po dienos pasakoja apie J. Goldbergą pasikalbėjimą su LV finansų ministru Jonu Matulioniu įvykusį 1941 m. liepos 6 d, kada J. Goldbergas prašė sustabdyti žydų žudynes, tačiau J. Matulionis atsakė: „Aš niekada nebuvau prieš ką nors nusistatęs, tačiau valdant sovietams aš ir mano draugai įsitikinome, kad nėra bendro kelio su žydais ir niekada nebus. Mūsų požiūriu, lietuviai turi būti atskirti nuo žydų ir juo anksčiau – tuo geriau. Dėl tos priežasties yra būtinas getas“*, Avraham Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 13. *Arba LV žemės ūkio ministras, 1941 – 1944 m. Žemės ūkio akademijos rektorius, nuo 1955 m. VLIK narys, prof. Balys Vitkus 1941 m. liepos 2 d. per radiją pasakė: „(...) Šiandien sunku pas mus rasti lietuvišką šeimą, kurios nebūtų palietusi žydiškai bolševikiško budelio ranka (...)“*, *Į Laisvę*, 1941 07 03.

³⁴ Prof. Juozas Brazaitis – Ambrazevičius – 1941 m. LAF narys, 1941 m. birželio 23 d. turėjo tapti Lietuvos laikinosios vyriausybės švietimo ministru, tačiau K. Škirpos neišleidus, tapo ministru pirmininku (1941 m. birželio 23 d. – rugpjūčio 5 d.), antinacinio pogrindžio ir VLIK veikėjas.

³⁵ Idem., *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 137.

³⁶ *Vyskupas dr. Vincentas Brizgys turėjo tapti vietoje LV organizuojamos Pasitikėjimo tarnybos (Vertrauensrat) nariu, o vėliau ir vadovu. Pastorojo kandidatūra buvo siūloma vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūno dr. Heinz Gräfe.*

- SS dalinių³⁷ ir t.t. Tačiau kaip matysime iš kitų dešniąsias pažiūras atstovaujančios lietuvių „ateivijos“ – dvasininkijos tyrimų problematikoje buvo jaučiamas dvasinės arteriosklerozės pavojus, pasireiškęs teiginiu: *niekas neužmiršta ir nieko neišmokstama*.

Išsiskiria JAV lietuvių veikėjo, prelado Juozo Prunskio veikalas „*Lithuanian's Jews and the Holocaust*“³⁸. Autorius motyvuoja lietuvių dalyvavimą holokauste, kaip išauktą reakciją prieš žydų veiksmus Pirmuoju sovietmečiu (1940 – 1941 m.). J. Prunskis rašo: „*Žydų dalyvavimas areštuojant, kankinant tardymų metu ir tremiant lietuvius, buvo priežastys, kodėl kai kurie neatsakingi lietuviai, turintys nusikaltėlišku polinkių dalyvavo akcijose prieš žydus vokiečių okupacijos metais*“³⁹. Visgi autorius laikosi nuomonės, kad holokausto Lietuvoje „*pagrindinius vaidmenis vaidino*“: žydiškoji getų policija ir lietuvių karių uniformomis apsivilkę vokiečių esesininkai⁴⁰.

Vertas dėmesio ir kunigo Zenonas Ignatavičius – Ignonio veikalas „*Praeitis kalba: Dienoraštiniai užrašai, Gudija, 1941 – 1944*“⁴¹. Karo kapeliono liudijimų veikalas vertingas tuo, kad jame nors ir nutylimi kai kurie lietuvių policijos batalionų Lietuvoje, Baltarusijoje nusikaltimai, tačiau bendraisiais bruožais yra aprašoma kas, kada ir kur dalyvavo etninio valymo akcijose. Autorius įvardina dalyvavimą žudynėse kaip lietuvių žeminantį faktorių: „*Viešpatie, pasigailėk! Nejaugi čia mano tautiečiai – švelnūs ir kilnūs lietuviai?, (...) savo žiaurumais jūs pralenkėte vokiečių esesininkus*“. Kadangi autorius – įvykių liudytojas, dienoraštyje galima aptikti ir paties kapeliono bandymus sustabdyti egzekucijas. Lietuvių dalyvavimą genocide, autorius su grotesku, sarkazmu įvardina kaip „*garbingu žudikų – skerdėjų amatu*“.

1983 m. pasirodė Vyriausiojo Lietuvos išsilaisvinimo komiteto (VLIK) pirmininko, krikščionio demokrato⁴² Mykolo Krupavičiaus veikalas „*Lietuvių – žydų santykiai Hitlerio okupacijos metu*“⁴³. Šis išeivijos autorius⁴⁴, tik mažą lietuvių dalį, skyriuje „*Gėdos lapas*“, priskiria prie žydų žudynių, tačiau pakankamai objektyviai nurodo žydų žudynėse dalyvavusių lietuvių motyvus, jų neteisina ir ne bando nuslėpti kaltės⁴⁵. Apskritai tik 2000 m. balandžio 14 d. Lietuvos vyskupų konferencija paskelbė laišką, kuriame atsiprašoma už Lietuvos katalikų praeities klaidas ir kitiems padarytas skriaudas⁴⁶. Už ką atsiprašė Lietuvos Katalikų bažnyčia? Už pasyvumą, kai iki 1941 m. pab. buvo sunaikinta apie didžioji dalis Lietuvos žydų (130 tūkst.), o katalikų bažnyčia, pavieniai asmenys teikė pagalbą žydams tik nuo 1942 m.⁴⁷. Už tai, kad tylėjo bažnyčios hierarchai, pvz. archyvyskupo metropolito Juozapo Skvirecko dienoraštyje aptinkame komentarų, kuriuose teigiama, kad jie (bažnyčios vaikai) nebus palankūs žydams, kur žydai ir bolševikai statomi į vieną eilę⁴⁸ arba po 1941 m. liepos 7 d. telegramos, kurios niekas nevertė rašyti ar pasirašyti - dėkojančio A. Hitler už Lietuvos nuo bolševikų išlaisvinimą, atsidūręs kartus su Kazio Griniaus parašu.

Bendras holokausto Europoje kontekstas detaliam pateikiamas ir liberaliosios srovės atstovo išgyvenusio holokausta Aleksandro Štromo straipsnyje „*Holokaustas. Žydų ir nežydų patirtis. Asmeninis požiūris*“⁴⁹,

³⁷ V. Brizgys, *Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940 – 1944 metais*, Chicago, 1977, p. 174 – 189.

³⁸ Kun. Juozas Prunskis – 1940 m. liepos mėn. pabėgo nuo sovietų saugumo organų į JAV.

³⁹ J. Prunskis, *Lithuanian's Jews and the Holocaust*, Chicago, 1979, p. 13

⁴⁰ *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, Kaunas, 2002, p. 89.

⁴¹ Z. Ignonis, *Praeitis kalba: Dienoraštiniai užrašai, Gudija, 1941 – 1944*, Brooklyn, 1980.

⁴² *Lietuvos krikščionių demokratų partija (LKDP) 1923 – 1926 m. būdama valdžioje žavėjosi italų fašizmu ir taikė panačius valdymo metodus. Pastarųjų „Baltojo žirgo“ organizacija buvo naudojama ir demokratinių laisvių varžymui, persekiojant kitas organizacijas, terorizuoti krikdėmų priešininkus, padėti išsilaikyti valdžioje.*

⁴³ M. Krupavičius, *Lietuvių – žydų santykiai Hitlerio okupacijos metu, Visuomeniniai klausimai*, Čikaga, 1983, p. 100 – 105.

⁴⁴ Kun. Mykolas Krupavičius – 1918 m. kovo mėn. bolševikų buvo suimtas ir teisiamas Varonežė, teismas paskyrė mirties bausmę, tačiau traukiniu pavyko pabėgti į Vitebską, iš ten į Lietuvą, čia buvo vokiečių suimtas ir nusiųstas į karantino zoną – Vilniuje. 1918 m. gruodžio mėn. vokiečių suimtas Švėkšnoje ir nusiųstas į Vilnių, kraštutinių dešniųjų politinių grupuočių sukilimo (1926 m. gruodžio 17 d.) netiesioginis sukilimo skatintojas, kartu su Lietuvos Krikščionių demokratų partijos (LKDP) dešniuojų sparnu. M. Krupavičius ir LKDP pritarė, iniciavo ir 1927 m. lapkričio mėn. plk. Jono Petruičio vadovaujama sukilimui, Katalikų akcijos komiteto (KAK) ir Laisvės kovotojų sąjungos (LKS) 1931 – 1932 m. rengiamam sukilimui.

⁴⁵ 1942 m. lapkričio 9 d. kun. Mykolas Krupavičius, prezidentas Kazys Grinius, prof. Jonas Aleksa pateikė memorandumą prieš žydų ir lenkų persekiojimą, sovietų įvykdytos turto nacionalizacijos restitucijos panaikinimo vokiečių karinei – civilinei valdžiai, prieš Lietuvos kolonizaciją. Už šį protestą 1942 m. gruodžio 5 d. gestapo buvo suimti: M. Krupavičius (kalėjo Eitkūnu, Tilžės kalėjimuose 1943 m.), J. Aleksa buvo ištremti į Vokietiją, K. Grinius į Kazlų Rūdą.

⁴⁶ Lietuvos Vyskupų Konferencija, Nr. 8 (104), *Bažnyčio žinios*, 2000.

⁴⁷ L. Mockūnas, Už ką atsiprašė Lietuvos katalikų bažnyčia, Nr. 10 (324), *Akiračiai*, 2000.

⁴⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941 – 1944*, I d., Vilnius, 1965, p. 51 – 53.

⁴⁹ A. Štomas, *Holokaustas. Žydų ir nežydų patirtis. Asmeninis požiūris, Lapkritis – gruodis, Krantai*, Vilnius, 1990, p. 14 – 23.

kuris aptaria ir žydų klaidas, nusistatymus, tačiau galima susidaryti įspūdį, kad žydų žudynėse dalyvavo ir vykdė lietuviai, latviai, lenkai, ukrainiečiai, o ne vokiečiai, tačiau labai vertingas tuo, kad aptariama kolektyvinės ir asmeninės atsakomybės problema⁵⁰.

Vertingą veikalą paskelbė ir liberaliosios srovės atstovas Romualdas J. Misiūnas, kartu su Rein Taagepera⁵¹. Autorius lietuvius dalyvavusius holokauste įvardina kaip „saujele padugnių“. Pagrindines priežastis dalyvavimo jame: carinio antisemitizmo tradicijos taša ir Pirmosios sovietinės okupacijos patirtis⁵². Tačiau veikale nėra išplėtotą lietuvių dalyvavimo genocide tematika ir problematika. Teiktinas toks pavyzdys: veikalo autoriai, kaip ir V. Brandišauskas, S. Jegelevičius teigia, kad LV nebuvo susijusi su žydų žudynėmis.

Tikslinga paminėti ir kataliko, ateitininko Adolfo Damušio straipsnį „Kuriuo keliu į XXI amžių?“⁵³. Šis išėivijos autorius paliečia problemišką kolaboravimo problemą⁵⁴, tačiau teigia, kad lietuvių tarpe nebuvo nacių kolaborantų, lietuviškos nevyriausybinės organizacijos dalyvavo antinacinėje rezistencijoje, o getus saugoję lietuvių policininkai įspėdavo apie vokiečių ketinimus, perduodavo maisto, reikalingiausių daiktų⁵⁵. Autoriaus darbe galima būtų įžvelgti herojiškos - mazochistinės istorijos bruožų, t. y. lietuvių praeitis tai lyg žygiai ir kančios, ir nieko daugiau. Galima teigti, kad A. Damušio veikalas ribojasi lietuvių nekaltybės įrodinėjimais holokausto politikoje. Tačiau visai kitoks požiūris į lietuvių dalyvavimą holokauste išreiškiamas veikale „Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940 – 1959) metais“, kuriame teigiama, kad vokiečiams talkininkavo ir lietuvių viešoji policija, tuo tiesiogiai ir netiesiogiai prisidėdama prie žydų žudynių⁵⁶. Autorius gan apytiksliai nurodė aukų ir nuostolių skaičių, pvz. autoriaus teigimu, Antrojo pasaulinio karo metais Lietuva neteko apie 210 tūkst. gyventojų (turimais duomenimis apie 240 tūkst.). Minėtame veikale A. Damušis paliečia ir vieną iš kontraversiškesnių Lietuvos istorijos temų Antrojo pasaulinio karo metais – Lietūkio garažo žudynes, kurios išsiaiškinimo perspektyvos miglotos iki šiol⁵⁷. Autorius rašė: „Einzacgrupių vadovai, naikindami žydų tautą, žinojo atlieką nedorą darbą, tad jiems kilo mintis fabrikuoti „įtikinamus faktus“, kad ateityje galėtų savo kaltes suversti kitiems“. Pastarojo veikalas yra vertingas, todėl kad autorius rėmėsi Vokietijos archyvine medžiaga. Pvz. 1988 m. lankėsi gestapo archyve Vakarų Vokietijoje (Liudvigsburge)⁵⁸, kur norėjo susipažinti su kai kuriomis

⁵⁰ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 1998, p. 18 - 19.

⁵¹ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės priklausomybės metai 1940 - 1990*, Vilnius, 1992.

⁵² *Ibid.*, p. 67 – 68.

⁵³ Prof. dr. inž. Adolfas Damušis – 1931 m. kalėjo Varnių koncentracijos stovykloje už savo veiklą ateitininkuose, 1933 m. porai mėn. buvo išstremtas į Panevėžį, vienas iš pagrindinių rezistencinio pogrindžio (1941 m. balandžio mėn. Kalvarijos NKVD paskirtas suimti, bet išpėtas pabėgo) ir 1941 m. sukilimo logistinės strategijos vadū. 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos laikinosios vyriausybės pramonės ministras, VLIK vadovybės narys, 1944 m. birželio 16 d. buvo suimtas vokiečių slaptosios policijos – gestapo, eidamas VLIK antrojo vicepirmininko pareigas. Liepos 2 d. įkalintas Instenburgo kalėjime kaip valstybės išdavikas (Hochverrat). Tuo metu Vokietijoje didžiausias nusikaltimas buvo politinis, už kurį grėšė mirties bausmė. A. Damušio kaip ir kitų lietuvių rezistentų bylos buvo sunaikintos bombarduojant Königsbergą ir Berlyną, o teismo nukeltos vėliasiui laikui, tačiau 1945 m. balandžio 14 d. kaliniai buvo išlaisvinti amerikiečių kariuomenės.

⁵⁴ Kolaboruojančių skaičius skirtingose šalyse buvo įvairus, priklausomai nuo aplinkybių nacių diktatui atsispyrė Bulgarijos, Vengrijos valdžia, tvirtos antisemitinės tradicijos buvo Lenkijoje, Ukrainoje, Graikijoje, Serbijoje antisemitizmas socialiniame gyvenime atliko svarų vaidmenį, vietiniai fašistiniai judėjimai dominavo Rumunijoje, Kroatijoje, Slovakijoje, tolerantiškos ir liberalios tradicijos vyravo Čekijoje, Slovėnijoje.

⁵⁵ A. Damušis, *Kuriuo keliu į XXI amžių? Lietuvos aidas*, 1997 09 25.

⁵⁶ Idem., *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940 – 1959) metais*, Kaunas, 1991, p. 75.

⁵⁷ 1958 m. Lietūkio epizodas buvo nagrinėjams Vokietijos teismuose, apie 1960 m. ir sovietų KGB, tačiau tyrimai buvo nebaigti ir neaiškūs motyvai, dalyviai nėra žinomi iki dabar. 1994 m. baudžiamojo byla buvo iškelta ir Lietuvos teisėsaugos instancijū, tačiau nelikus gyvū liudytojų bylos tolimesnis likimas buvo miglotas.

⁵⁸ Gestapas – Geheime Staatspolizei - Slaptoji valstybės policija, įkurta 1933 m. Prūsijoje krašto ministro pirmininko Hermann Göring. Iš pradžių buvo vadinama Geheime Staatspolizei – Slaptosios valstybės policijos skyriumi. 1934 m. H. Göring perdavė vadovavimą gestapui Heinrich Himmler (vėliau SS ir policijos vadas). 1936 m. Gestapas tapo nepriklausomas nuo politinės policijos kitose Vokietijos žemėse ir pakeitė pavadinimą į Geheime Staatspolizei. Netrukus buvo sujungta politinė policija (gestapas) su kriminalinė policija (Kriminalpolizei – Kripo) į vieną organizaciją – Saugumo policiją (Sicherheitspolizei – Sipo), kuriai vadovavo Reinhard Heidrich. Nuo 1939 m. gestapui atstovavo Vyriausiasis Reicho saugumo skyriaus valdybos IV departamentas (Reichsicherheitshauptamt, RSHA), kurio vadovai SS obergruppenführer Reinhard Heydrich, po kurio mirties 1942 m. liepos 4 d. – 1943 m. sausio 30 d. obergruppenführer Ernst Kaltenbruner, buvo taip pat Saugumo policijos ir Saugumo tarnybos (Sicherheitsdienst, SD) vadai. 1943 m. gestape dirbo apie 45 tūkst. pastovių darbuotojų, apie 60 tūkst. agentū ir apie 100 tūkst. informatoriū. Tiesioginiu IV departamento viršininku buvo SS obergruppenführer Heinrich Müller, kuris karo pabaigoje dingo. Gestapas atsakingas už genocido, karo

lietuvius intriguojančiomis temomis, ypatingai su Lietūkio garažo žudynių nuotraukomis. Tekstai turėjo kaltinančių insinuacijų ne žydų naikinimo organizatoriams ir vykdytojams, bet okupuotų valstybių gyventojams. Norėdamas susipažinti su gestapo darytų nuotraukų originalais, autorius gavo netikėtą archyvo vadovybės atsakymą, kad „*tos nuotraukos ir liudijimų tekstai yra duodami tik teismui*“. Tenka konstatuoti, kad prieš kelerius metus mirusio vokiečių fotografo Wilhelm Gunsilius⁵⁹, kurio nuotraukomis ir yra remiamasi, paliktus liudijimus galima bus paviešinti tik praėjus 10 m. po pastarojo mirties. Pasibaigus šiam terminui turėtų paaiškėti daugiau tiesos⁶⁰.

Svarbu paminėti ir išeivijos istoriką, naujojo egzilio atstovą⁶¹, liberalą Saulių Sužiedelį, kuris tyrimams turėjo pakankamai duomenų pateikti kitokią išeivijos poziciją. 1987 m. dirbo istoriku prie JAV teisingumo ministerijos įsteigtame Specialiųjų tyrimų skyriuje (Organization (Office) of Special Investigation, OSI)⁶² ir turėjo peržiūrėti 74 lietuvių, imigravusių į JAV bylas⁶³. Tačiau visai nepagrįstai į OSI veiklą ir viešosios informacijos pateikimą reagavo JAV lietuviė – Rasa Razgaitienė, 1982 – 1990 m. organizacijos Amerikiečiai už teisėtą procesą (*Americans for Due Process*) vadovė. Organizacija rinko duomenis apie OSI veiklą ir pateikdavo ją žiniasklaidos struktūroms, valdžios institucijoms⁶⁴. Kritikos nepagrįstumas grindžiamas OSI duomenų viešu pateikimu, kuriame buvo pabrėžiama kaltinamojo tautybė. Prof. S. Sužiedelis perteikė tamsiąją Lietuvos istorijos pusę Antrojo pasaulinio karo metu, teigdamas, kad lietuvių vaidmuo buvo daug didesnis nei teigia daugelis išeivijos istorikų, tačiau ne lietuviai nulėmė žydų žūtį⁶⁵. Autorius pastebi, kad palyginęs archyvuose esamus duomenis, dokumentus su išeivijoje skelbiamaisiais karo meto Lietuvos istorija, įsitikino, kad „*mums dar toli iki atviro žvilgsnio praeitin. Jaunystėje augęs lietuviškoje kolonijoje ir dalyvavęs daugelyje minėjimų, neatsimenu, kad bent vieną kartą lietuviškame renginyje kas būtų paminėjęs Lietuvos žydų likimą*“⁶⁶. Šis autorius, vienas pirmųjų, uždavė klausimą, kas išžudė Lietuvos žydus? Ne tik nurodęs vienus potencialius kaltininkus, tačiau pateikė ir motyvacijos klasifikaciją⁶⁷. Tenka pridurti dar keletą šio istoriko pozicijų išreikštų Avraham Tory įvadinėje veikalo „*Kauno getas: diena po dienos*“ dalyje, kur S. Sužiedelis perteikia skaitytojui holokaustą, jį menančio Avraham Tory patirtimi, taip pat pateikia duomenų apie žydus ir lietuvius iki Antrojo pasaulinio karo, holokausto Lietuvą, apie genocidą bei kolaboravimo problemą, istoriografijos duomenų. Autorius teigia, kad antisemitizmas nebuvo lietuviškojo nacionalizmo dalimi⁶⁸ ir t. t.

Lietuvių išeivijos literatūros kontekste išsiskiria naujasis egzilas, liberalas, eseistas, poetas Tomas Venclova⁶⁹, viešai paneigdamas lietuvių visuomenėje vyraujančius stereotipus. T. Venclova sugriovė mitą, kad žydus žudė tik vokiečiai, prakalbo ir apie moralinės atsakomybės svarbą: „*Niekas pasaulyje neatšauks fakto, kad 1941 birželio gale lietuviai lietuvių minios akivaizdoje naikino beginklius žmones ir netgi tas faktas, jog dvidešimtajame amžiuje daug tautų, gal netgi visos tautos darė kažką panašaus. Ir aš, būdamas lietuvis, privalau kalbėti apie saviškių kaltes (...)*“⁷⁰. Svarus ir pastarojo viešas dialogas su Lietuvos

nusikaltimus ir nusikaltimuose žmogiškumui. 1946 m. Tarptautinio karo tribunolo Niurnberge (1945 11 20 – 1946 09 30) gestapas buvo pripažinta nusikalstama organizacija.

⁵⁹ Wilhelm Gunsilius – buvęs Vokietijos oro pajėgų vadovybės štabo 16 – osios armijos nuotraukų skyriaus fotografas.

⁶⁰ R. Varnauskas, Kraupi klastotė, apšmeižusi lietuvių tautą. Lietūkio garažas – klastočių pinklėse? Nr. 13, *XXI amžiaus savaitės žurnalas Extra*, 2007 02 10, p. 16 – 19.

⁶¹ *Naujajam egziliui būdinga – įvairių ideologinių srovių ir organizacijų tolerancinis traktavimas, individualumas, visuomeninę ir individualią laisvę varžančių struktūrų kritika, atvirumas Vakarų idėjoms, mokslinis požiūris, pozityvi ir dinamiška veikla.*

⁶² 1979 m. JAV teisingumo ministerijoje buvo įsteigtas Specialiųjų tyrimų skyrius (Organization (Office) of Special Investigation, OSI). OSI inicijuoja procesus, kurių dėka bandoma atimti pilietybę iš asmenų, kurie imigrudami į šalį nuslėpė biografijos faktus, bendradarbiauja su įvairių šalių saugumo (informacija apie lietuvius OSI pasiegdavo ir iš KGB), teisės saugos organais. Šiame specialiuoju tyrimų skyriuje dirba teisininkai ir istorikai.

⁶³ S. Sužiedelis, Lietuva ir holokaustas, *Respublika*, 1994 04 07.

⁶⁴ R. Razgaitienė, Tylėjimo kaina – iškreipta Lietuvos istorija, *Lietuvos Rytas*, 1999 02 09.

⁶⁵ S. Sužiedelis, 1941 m. sukilimo baltosios dėmės, Nr. 9, *Akiračiai*, 1991, p. 233 – 234; Nr. 10, 1992, p. 235; Penkiasdešimčiai metų praėjus: lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijos disonansai, Nr. 61, *Metmenys*, 1991.

⁶⁶ Idem., 1941 m. sukilimo baltosios dėmės, Nr. 9, *Akiračiai*, 1991, p. 233 – 234; Nr. 10, 1992, p. 235;

⁶⁷ Idem., Kas išžudė Lietuvos žydus? Nr. 4, *Akiračiai*, 1998, p. 298.

⁶⁸ Idem., *Avraham Tory Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 5 – 40.

⁶⁹ *Tomas Venclova gimė 1937 m. Kaune, sąlyginai įvykių liudininkas, pastarojo tėvas tarybinis švietimo liaudies komisaras, tėvui išvykus į Maskvą, T. Venclovos mama buvo suimta, ją kaltino tuo, kad ji buvo žydė. Tačiau įrodžius, kad yra lietuviė buvo paleista.*

⁷⁰ T. Venclova, Žydai ir lietuviai, Nr. 1 (85), *Akiračiai*, 1977.

pogrindžio balsu, A. Žuvinto slapyvardžiu pasirašiusiu tautiečiu, nekontroliuojams sovietinės cenzūros⁷¹. A. Žuvintas rašė: „*Dėl šios priežasties lietuviai, šimtmečius taikiai gyvenę kartu su žydais, tik per vienerius metus ėmė jų neapkęsti... Žydai peržengė visas ribas... Per vienerius metus švelni pašaipta iš žydų prigimties, kalbos ir papročių peraugo į neapykantą. Tad ar galima stebėtis, jog, karui prasidėjus, prasidėjo ir žydų pogromai. Savo laišku nebandau suvedinėti atsakas, o pirmą žingsnį iš tikrųjų žengė žydai*“⁷². Todėl visiškai nenuostabu kaip sureagavo T. Venclova. Pastarasis straipsnyje paliečia vienas svarbiausių lietuvių ir žydų santykių temas, perteikia nuoseklią Pirmosios sovietų okupacijos istorinę patirtį. Šis autorius rašė: (...), „*turime kalbėti apie tai, kas įvyko, tuščiai nesiteisindami, be vidinės cenzūros, be propagandinių iškreipimų, be tautinių kompleksų, be baimės. Turime kartą visam laikui suprasti, jog žydų žudymas – tai ir mūsų žudymas, žydų ižeidimas – tai ir mūsų ižeidimas, žydų kultūros likvidavimas – pasikėsinimas į mūsų šę*“⁷³. Autorius pateikia trumpą lietuviškos istoriografijos stereotipų bei lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimo kontekstą, atsakymą A. Žuvintui veikale „*Vilties formos: eseistika ir publicistika*“⁷⁴. Apibendrinus lietuvių išeivijos vertinimus, tenka konstatuoti, kad lietuviškojo egzilio pozicija - „*gynybinė*“: lietuvių dalyvavimo holokauste supratimas ir aiškinimas buvo lydimas lietuvių dalyvavimo žudynėse neigimu⁷⁵, diskusijos moralinės atsakomybės vengimo, bandymais suprasti ir tam tikra prasme pateisinti lietuvių veiksmus. Šioje vietoje būtų teiktinas toks teiginys: *matome tikrovę, bet nenorime matyti savo kaltės*. Išeiviai okupaciją ir genocidą suvokia, kaip sau ir savo artimiesiems padarytą skriaudą, lieka svetimi moraliniam jausmui apskritai. Jokia visuomenė neturėjo tokio gausaus elito procento kaip lietuvių išeivija, tačiau teiginio priešpastatymas, kad holokausto politikoje dalyvavo tūkstančiai lietuvių, išeivijoje buvo sutiktas su radikaliu kritiškumu. Daugelio lietuvių išeivijos elito atstovų, iš pateiktos tyrimo tematikos, tikrai sunkiai būtų galima įvardinti intelektualais. Vieni tokių pavyzdžių tai – dr. Antanas Maceina⁷⁶, Bronys Raila, minėtasis Juozas Ambrazevičius⁷⁷, asmenys iškreipė kolaboravimo sąvoką, pastarosios panaudojimo galimybes – verti kritikos, kuri yra pažangos variklis. Buvo priešpastatyta kita nuostata, ypatinagai pamėgta tezė apie genocide dalyvavusius asmenis, įvardijant juos kaip „*saujelė padugnių*“. Ir tikrai ne daugelis išeivių spaudė žemės saują savo delnuose 1944 m. vasarą palikdami Lietuvą, vienokia ar kitokia forma likę skolingais žydų tautinei mažumai. Išeivija ne tik iškreipė lietuvių talkininkavimo vokiečių represinėms struktūroms mastą, bet ir žydų žudynių priežastis, motyvus, visa kaltę suversdama vokiečiams arba žydams. Lietuvių išeivius varžė ideologinė cenzūra, profesionalių istorikų trūkumas, archyvinių dokumentų stoka. Tenka konstatuoti, kad visai kitoks požiūris besiformavo atkūrus Lietuvą. Išeiviai parodė kaip sugeba orientuotis dramatiškai besikeičiančioje aplinkoje. Egzilių vertinimus keitė padaugėjusi Lietuvos ir užsienio istorikų darbų masė, kurioje didelis dėmesys skiriamas ir Lietuvai, taip pat atsiradusi galimybė naudotis sovietmečiu įslaptintais dokumentais, archyvais. Būtent dėl šios priežasties išeivija neturėjo objektyviam tyrimui būtinos archyvinės medžiagos, o sovietmečiu lietuvius istorikus kaustė privaloma ideologija. Visa tai Lietuvos istorijos ir istoriografijos mokslo problema.

⁷¹ A. Žuvintas – Aleksandras Štomas.

⁷² A. Žuvintas, Atsakymas Tomui Venclovai, Nr. 4 (98), *Akiračiai*, 1978.

⁷³ T. Venclova, Lietuviai ir žydai, *Literatūra ir menas*, 1989 02 18. (*Perspauzdintas straipsnis*).

⁷⁴ Idem., *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1999, p. 149.

⁷⁵ *Tuo tarpu dabar už viešą genocido neigimą taikoma kardomoji priemonė – suėmimas ir laisvės atėmimo bausmė nuo 1 – 3 metų*.

⁷⁶ Doc. dr. Antanas Maceina – lietuvių intelektualas, savo ir kolegų iniciatyva inicijavo 10 tomų „*Raštų*“ pasirodymą, tautinės tapatybės ir identiteto ideologas. Tačiau pastarojo biografinės konvencijos fabulos, tokios kaip LAF ideologinės komisijos pirmininkas, pastarasis turėjo antisemitinį atspalvį, šeimos palikimas ir emigravimas į Vokietiją, tyrimo autoriui leidžia susidaryti kitokią intelektualo išeivio įvaizdį, vienos ar kitokios problemos sprendimo perspektyvoje.

⁷⁷ Bronys Raila – viena prieštaraujančių Lietuvos asmenybių, vienu metu šliejosi prie socialdemokratų, vėliau suartėjo su Lietuvių tautininkų sąjunga. 1940 m. SSRS okupavus Lietuvą, pasitraukė į Vakarus, apsigyveno Berlyne. LAF atsakingasis asmuo už propagandą, 1942 – 1944 m. grįžo į Šiaulius, dirbo spaudos leidinyje „*Tėvynė*“, karui besibaigiant, artėjant Antrajai sovietų okupacijai, pasitraukė į Vakarus, kur gyveno iki savo mirties 1997 m. Pastarojo politinę orientaciją galima būtų įvardinti taip – nuo trečiafrontininko iki kraštutinio „*žemės ir kraujo*“ nacionalizmo apologeto. Prof. Juozas Brazaitis Ambrazevičius – Lietuvos Laikinosios vyriausybės vadovas, kurių veikla susijusi su antisemitinių potvarkių priėmimu.

3. Lietuvoje likusių intelektualinės istorija

3.1 Sovietmečio intelektualinės istorijos dėsningumai

Holokausto palikimas, patirtis – sunki, paliekanti randus, tačiau pirmieji tyrimai buvo pradėti jau sovietmečiu. Lietuvoje likusieji turėjo karo metų Lietuvos istoriją sukurti tokią, kokią ją norėjo matyti atitinkamos valdžios viršūnės, kad ji būtų ne tik patraukli, bet ir priimtina, t. y. padedanti išvengti nemalonių pojūčių⁷⁸. Taip pat galima būtų įvardinti ir propagandinį motyvą, nes istorikų rašiniai turėjo ugdyti sovietinį patriotizmą, lietuvių tyrinėjimų, užsakymų motyvas buvo ir ideologinis. Pastarieji turėjo naudotis tokiais šaltiniais, kurie buvo parinkti atitinkamų valdžios atstovų, t. y. tik jų leistiniais. Vokiečių okupacinio laikotarpio dokumentai sovietmečiu buvę valstybiniuose archyvuose priskirti slaptiems. Intelektualams ilgą laiką šie šaltiniai buvo neprieinami, vėliau tik su specialiais leidimais, t. y. fragmentiškai, nes šaltiniai buvę tendencingai parinkti, apdoroti.

1961 m. pasirodė kolektyvinė monografija (straipsnių rinkinys) apie nacių okupaciją - „*Hitlerinė okupacija Lietuvoje*“⁷⁹. Šis veikalas tai lyg terpė tarp mokslinio ir propagandinio darbo, pavyzdžiui darbe išskirtinis straipsnis gal būtų tik Justo Paleckio „*Hitlerinio siaubo mitai*“, kuriame atskleidžiami tikrieji nusikaltėliai, daug dėmesio skiriama ir lietuvių dalyvavimui holokauste, tačiau jų vaidmuo pasak autoriaus – pagalbinis ir menkavertis, tuo tarpu Petro Kažinaičio straipsnis „*Lietuva hitlerinių žudynių valdžioje*“ – pilnas įvairių iškraipymų, pagiežos, keiksmažodžių.

Tais pačiais metais pasirodė ir Jokūbo Vico darbas, tendencingai įvairių faktų „*primėtitas*“ veikalas pavadinimu „*SS tarnyboje*“, kuriame aprašomi, visame tekste išmėtyti, pavieniai holokausto fragmentai, lietuvių policijos batalionų karių dalyvavimas žydų žudynėse, t. y. tiesioginis ir netiesioginis prisidėjimas prie nacių vykdytos politikos⁸⁰. Autorius nepateikia jokių statistinių žinių apie batalionų nužudytų skaičių. J. Vicas konstatuoja faktą, kad lietuviai nesuformavo SS dalinių (kitaip nei Latvija, Estija), o bandymas sukurti karinius dalinius Lietuvoje iš pradžių nepavyko dėl vietos gyventojų pasipriešinimo, bet vėliau visose trijose Baltijos šalyse pavyko tūkstančius gyventojų užverbuoti į policinius dalinius, kurie narsiai kovėsi Rytų fronte bei įvykdė nusikaltimų žmonijai⁸¹.

⁷⁸ S. Jegelevičius, *SSRS – Vokietijos karas: sovietinės istoriografijos klišės, Lietuvos sovietinė istoriografija, Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999, p. 78.

⁷⁹ *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 5 – 18, 39 – 58.

⁸⁰ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 17.

⁸¹ J. Vicas, *SS tarnyboje*, Vilnius, 1961.

1965 m. Lietuvoje pasirodė dviejų tomų dokumentų rinkinys - „*Masinės žudynės Lietuvoje (1941 – 1944)*“⁸², laikomas vertingu, tačiau neišsamiu, ideologiškai angažuotu⁸³. Šiame veikle siekta pavaizduoti lietuvius, kaip žudikų tautą, kad tik ji atsakinga už Lietuvoje vykdytas žydų žudynes. Čia daugelis įvykių apeinama, nepastebima, nuslepia. Veikale vyrauja tokie tipiniai stereotipai, kaip hitlerininkų talkininkai – lietuviai, savos liaudies apgaudinėtojai ir pan. Tiesa vertingas originaliais dokumentais apie lietuvių dalyvavimą holokauste, tačiau daugiau apsiribota nacių vykdyta politika Lietuvoje, kaltę už žudynes primetant „*buržuaziniams nacionalistams*“⁸⁴.

Tenka paminėti ir vertingą Albino Gražiūno veikalą „*Lietuva dviejų okupacijų replėse (1941 – 1944)*“⁸⁵. Šis autorius rėmėsi karo metų okupaciniais šaltiniais, pokario okupuotos Lietuvos, išėivijos spauda, pagrindžio leidiniais, dokumentų vertimais bei įvykius pergyvenusiais liudininkais. A. Gražiūnas nušviečia vokiečių okupacijos laikotarpį, tačiau lietuvių dalyvavimas holokauste beveik nepastebimas, užsimenama tik tiek, kad vilionėmis bei apgaulėmis vokiečiai formavo iš lietuvių įvairios paskirties karinius dalinius ir siuntė juos į Rytus. Autorius teigia, kad viską naikino vokiečiai, darbe daugiau dėmesio skirdamas sovietinei okupacijai⁸⁵.

1969 metais pasirodė Juozo Bulavo informatyvi monografija „*Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941 – 1944)*“⁸⁶. Autorius vartoja tokius terminus, kurie turi išliekamą vertę ir šiuo laiku, pavyzdžiui – vokiškai lietuviški nacionalistai, taip pat teigia, kad lietuviai dalyvavo holokauste, kad tiesiogiai ir netiesiogiai prisidėjo prie žydų žudynių⁸⁶. Tenka konstatuoti, kad šis autorius vienas iš tų, kurie buvo nutolę nuo sovietinės istoriografijos klišių, pvz. nuo kolaborantais vadinamų – „*buržuazinių nacionalistų*“⁸⁶.

Nacių okupacinio režimo, lietuvių dalyvavimo holokauste klausimais rašė ir Kazys Rukšėnas, kuris sovietmečiu taip pat buvo kiek nutolęs nuo istoriografinių klišių. Savo veikle „*Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 metais*“⁸⁷ daug dėmesio skirdamas lietuvių mobilizacijos į karinius dalinius klausimams, taip pat teigė, kad lietuviai dalyvavo holokauste, priklausė kariniams, policiniams daliniams, dalyvavo žydų žudynėse Lietuvoje. Tačiau visgi laikomas tendencingu, neišvengęs faktografinių klaidų bei faktų iškraipymų. Veikalas skirtas nacių karinei – civilinei valdžiai bei nacių vykdytai politikai apžvelgti⁸⁷.

Tais pačiais metais pasirodė ir A. Rakūno studija „*Lietuvos liaudies kova prieš Hitlerinę okupaciją*“⁸⁸. Nors šis veikalas „*kentėjo*“ sovietinę cenzūrą, susidūrė su postkomunistinėje erdvėje buvusiomis problemomis, jame galime rasti tokių lietuvių dalyvavimo holokauste bei nacių politikoje vertinimų, kurie turi išliekamą vertę ir dabar. Kaip pvz. galime paminėti Laikinąją vyriausybę, kuri, pasak autoriaus, siūlė vokiečiams savo paslaugas – organizuodama Tautinį korpusą, kuris neva dalyvaus kovose prieš bolševikus⁸⁸. Visgi autorius, kaip ir būdinga sovietmečio istorikams, lietuvius talkininkavusius vokiečiams vadina „*buržuaziniams nacionalistais*“⁸⁸. Veikale galime rasti ir tokių įvardijimų, kaip fašistinių partijų, organizacijų nariai, policininkai, kalėjimų sargai, reakciniai karininkai, kriminaliniai nusikaltėliai dalyvavo etninio valymo akcijose. A. Rakūnas teigia, kad lietuviai buvo verbuojami apgaule, įvairiais pažadais (gera alga, privilegijos šeimai), pažadais, šantažu ir t.t. Galima teigti, kad ypatingai jaučiamas autoriaus nusistatymas prieš kolaborantus - lietuvius.

Sovietmečiu Lietuvoje naują požiūrį į lietuvių dalyvavimą holokauste suformavo disidentas, antisovietinės organizacijos „*Lietuvos laisvės lyga*“⁸⁹ įkūrėjas Antanas Terleckas⁸⁹. 1978 m. užsienyje pasirodė pastarojo straipsnis „*Dar kartą apie žydus ir lietuvius*“⁹⁰, kuriame teigiama, kad lietuviai pakėlė ranką prieš beginklius žmones, savo kaimynus žydus⁹⁰. Šis autorius, kartu su T. Venclova, griovė stereotipus, kad lietuviai nedalyvavo žudant žydus.

Apibendrinus galima teigti, kad sovietmečiu pasirodę vertingiausi veikalai - šaltinių pagrindu sudaryti veikalai ir leidiniai: atmetus politizuotus ir propagandinius veikalo aspektus nagrinėjama problematika vertingi - Jakovo Vico „*SS tarnyboje*“⁹¹, dokumentų rinkinys „*Masinės žudynės Lietuvoje (1941 – 1944)*“⁹¹,

⁸² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941 – 1944)*, I d., Vilnius, 1965; II d., Vilnius, 1973.

⁸³ S. Sužiedelis, *Šoa. Holokaustas Lietuvoje*, I dalis, Vilnius, 2001, p. 7.

⁸⁴ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 17.

⁸⁵ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1941 - 1944*, Vilnius, 1966.

⁸⁶ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941 – 1944 metais)*, Vilnius, 1969, p. 295.

⁸⁷ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 metais*, Vilnius, 1970.

⁸⁸ A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš Hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970, p. 144 – 145.

⁸⁹ *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, Kaunas, 2002, p. 92.

⁹⁰ S. Terleckas, *Dar kartą apie žydus ir lietuvius*, Nr. 8, Akiračiai, 1979.

⁹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941 – 1944)*, I d., 1965; II d. Vilnius, 1973.

„*Nacionalistų talka hitlerininkams*“⁹², „*Kaltina nužudytieji*“⁹³. Tai dokumentuoti rinkiniai pasižymintys tuo, kad yra vieninteliai leidiniai skirti holokaustui, kurie buvo išleisti sovietmečiu Lietuvoje, kuriuose gausu informacijos apie lietuvių policijos batalionų nusikaltimus, laikomi vertingais, tačiau neišsamiais, ideologiškai angažuotais veikalais. Galima teigti, kad sovietinė epocha buvo „užteršusi“ istorijos mokslą, pateikiant tokių veikalų pavyzdžių kaip: „*Mirties fortuose*“, „*Ir sušaudytieji prabyla*“, „*IX fortas*“, „*Hitlerinė okupacija*“, „*Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antilaudinę veiklą*“, „*Hitlerininkų penktoji kolona*“, „*Hitlerininkų parašutininkai*“ ir pan.⁹⁴ Vertingesnius veikalus, už minėtuosius apie nacių okupaciją Lietuvoje paskelbė ir Juozas Bulavas⁹⁵, Kazys Rukšėnas⁹⁶, Algirdas Rakūnas⁹⁷.

Sovietmečiu istorikų darbus lydėjo periodikos, leidyklų redaktorių, atlikdavusių cenzūrą, žvilgsnis, istorikų darbai buvo sutvarkyti taip, kad nusistovėjusių stereotipų nebūtų galima pažeisti, t. y. privalu buvo laikytis sovietinės istoriografijos ideologinių klišių, dėl kurių istorijos mokslas „stovėjo vietoje“. Sovietinė lietuvių dalyvavimo holokauste versija – žydus šaudė „buržuaziniai nacionalistai“ bei „atmos“, kriminaliniai elementai, nacių pakalikai, konkrečiai įvardijami lietuviai žudikai. Sovietinė istoriografija rūpinosi jų diskreditavimu, vengė analizuoti holokausto žydiškąją specifiką, tendencingai citavo šaltinius.

Ir dar kelios dėmesio vertos pastabos, kad tarybinė istoriografija apsiribojo tik ginkluoto pasipriešinimo vokiečiams klausimais, kurių tyrinėjimams ryškią įtaką darė marksistinė ideologija. Sovietmečio istorikai tapo šaltinių faktografijos (galimybė naudotis tendencingai parinktais, angažuotais, apdorotais šaltiniais), ideologinių nuostatų, retorikos įkaitais. Skaitant daugelio sovietmečio istorikų darbus susidaro įspūdis, kad holokausto vykdytojai buvo tik vokiečiai ir lietuviai. Jei iševijos istoriografiją galima būtų apibūdinti, kaip „gynybinę“, tai sovietinę istoriografiją, kaip „kolaboracinę“, nes daugiausia buvo rašoma apie kolaboravimą su naciais (t. y. su tais pačiais „buržuaziniais nacionalistais“, nacių pakalikais)⁹⁸.

⁹² *Nacionalistų talka hitlerininkams*, Vilnius, 1970.

⁹³ *Kaltina nužudytieji*, Vilnius, 1963, p. 15 – 102.

⁹⁴ M. Eglinis, *Mirties fortuose*, Vilnius, 1958; S. Bistrickis, *Ir sušaudytieji prabyla*, Vilnius, 1960; Z. Kondratas, *IX fortas*, Vilnius, 1961; *Hitlerinė okupacija*, Vilnius, 1961; *Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antilaudinę veiklą*, Vilnius, 1961; *Hitlerininkų penktoji kolona*, Vilnius, 1961; *Hitlerininkų parašutininkai*, Vilnius, 1966.

⁹⁵ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, Vilnius, 1969.

⁹⁶ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 m.*, Vilnius, 1970.

⁹⁷ A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš Hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970.

⁹⁸ E. Aleksandravičius, Lietuvių kolaboravimas: nacių ir sovietų laikai, Nr. 85, *Metmenys*, 2005, p. 43.

3. Lietuvoje likusių intelektualinės istorija

3. 2. Šiuolaikinės Lietuvos intelektualinės istorijos nonsensas

Susidomėjimas holokaustu ir lietuvių santykiu su juo išaugo XX amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje, Lietuvoje iki 1990 metų, kaip ir visoje SSRS, nebuvo skirtų lietuvių dalyvavimui žydų genocide mokslinių studijų, nes pati holokausto sąvoka formavosi, tuo tarpu Vakaruose XX a. II – ojoje pusėje holokausto tematika itin susidomėta. Svarbu paminėti, kad apie Lietuvoje įvykusį žydų genocidą, iš pradžių, rašė užsienio tyrinėtojai, nes sovietmečiu Lietuvoje vykusio žydų genocido istoriografiją ribojo griežti sovietinės ideologijos reikalavimai. Tik šiomis dienomis pasaulinė literatūra apie holokaustą skaičiuojama tūkstančiais. Dabar ir Lietuvoje gausu lietuvių autorių publicistinių leidinių, straipsnių, veikalų holokausto tematika.

Visų pirma norėčiau pradėti nuo Liudo Truskos ir pastarojo veikalo „*Lietuva 1938 – 1953 metais*“, kurio skyriuje „*Žydų genocidas*“ pateikiama autoriaus nuomonė apie lietuvių dalyvavusius žydų genocide. Autorius teigia, kad žydų genocide dalyvavo policiniai – kariniai lietuvių daliniai. Antisemitinę psichozę kėlė ir politinės jėgos - voldemarininkai⁹⁹, vietinės administracijos organai – „*nepadarė klaidos*“ įsteigę getą. Vokiečiam talkininkavusius lietuvius L. Truska įvardina žydšaudžių terminu, priskirdamas ir kitas etiketes pastariesiems kaip visuomenės padugnės, antisemitinės propagandos apakintais fanatikais (J. Klimaičio būrys), taip pat ir ne savo valia į žudynes įtrauktus lietuvius.

Viena pirmųjų platesnių mokslinių studijų, kuriame galime išvelgti lietuvių dalyvavimo holokauste vertinimą, pasirodė 1998 metais. Tai Solomono Atamuko veikalas „*Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*“¹⁰⁰. Iš esmės daugiau palietęs žydų istoriją, istorinės raidos procesą. Tačiau S. Atamukas veikalas kalba ir apie lietuvių dalyvavimą holokausto procese. Galbūt veikalo išskirtinė detalė - autoriaus bandymas nurodyti lietuvių dalyvavimo holokauste skaičių. Autorius teigia, kad lietuvių skaičių sunku nustatyti, tačiau visame žydų persekiojimo, konvojavimo, apiplėšimo, šaudymo procese dalyvavo reikšmingas skaičius lietuvių – tūkstančiai (jo teigimu iš 2.7 mln. to meto Lietuvos gyventojų apie 1%)¹⁰¹. Tačiau pagrindiniai iniciatoriai ir suplanuotojai – Trečiojo Reicho vyriausybė bei SS ir saugumo policijos ir SD struktūras. Autorius neteisina tų lietuvių, kurie padarė nusikaltimus žmonijai, pateikia lietuvių motyvacijos, bando nusakyti apytikslų lietuvių dalyvavusių ekcesuose prieš žydus skaičių ir t. t.

Svarbu būtų paminėti ir dr. Petrą Stankera, kuris savo ne itin pasisekusioje monografijoje, persmelktoje išankstinių nuostatų, konservatyvumo, nenoro suvokti skaudžių, moralinių problemų, išleistoje 1998 m., „*Lietuvių policija 1941 – 1944 metais*“ – bando reabilituoti nepagrįstai apkaltintus, Antrojo pasaulinio karo lietuvių policijos pareigūnus. P. Stankeras teigia, kad lietuvių policininkai buvo „*savo krašto laisvės kovotojai, o ne vokiečių samdiniai*“¹⁰². Autorius taip pat konstatuoja, kad lietuviai policininkai holokauste nedalyvavo, o jei ir prisidėjo tai ne bent vokiečių verčiami. Autoriaus pozicija lietuvių dalyvavimo holokauste klausimu visiškai neargumentuota ir neobjektyvi, nes dauguma Lietuvos žydų buvo sunaikinta su lietuvių administracijos įstaigų (miesto, apskričių, valsčių administracijos), policijos, kareivinių, kalėjimų (į kur buvo konvojuojami žydai) ir kitų įstaigų aukštesnių ir žemesnių pareigūnų (kurie žinojo, kad žydai bus šaudomi ir parengė jų sutelkimo ir likvidavimo planus), ir vietos gyventojų, ginkluotų partizanų pajėgų (kurie taip pat sutelkdavo ir transportuodavo žydus į sunaikinimo vietas, saugojo šaudymo metu, neretai ir dalyvaudavo) pagalba, lietuviai policininkai rinko demografinius duomenis apie Lietuvoje gyvenusius žydus, suiminėjo, tuo palengvindami vokiečių darbą naikinant žydus, tačiau ir tiesiogiai prisidėdavo prie žudynių – šaudydami, saugodami suimtuosius. P. Stankeras neatskleidė nacių politikos įtraukiant lietuvius - baudėjus į savo žudymo mechanizmo problemas¹⁰³.

⁹⁹ L. Truska, *Lietuva 1938 – 1953 metais*, Vilnius, 1995, p. 115; Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m., Nr. 5; Nr. 6, *Kultūros barai*, 1999.

¹⁰⁰ S. Sužiedelis, *Avraham Tory – Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 6.

¹⁰¹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 230 – 258.

¹⁰² P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941 – 1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 11 – 12, 200.

¹⁰³ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 17.

Vienas pirmųjų lietuvių dalyvavimą holokauste iš kritiškų pozicijų pradėjo vertinti Valentinas Brandišauskas¹⁰⁴. Pastarasis atskleidė Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) dokumentų turinį - 1941 m. vasaros ir rudens, kada vyko masinės žydų žudynės, lietuviškos periodinės spaudos antisemitizmą. V. Brandišauskas tyrinėjo vietinės lietuvių valdžios politiką žydų atžvilgiu 1941 m. vasarą, t. y. diskriminacinius įsakymus, getų steigimą ir t.t. Autorius teigia, kad perkeliant žydus į getus lietuvių vaidmuo buvo antraeilis, lietuvių administracija buvo priversta vykdyti vokiečių karo komendantūros įsakymus. Visgi V. Brandišauskas nemini, kad Laikinosios vyriausybės sprendimuose, dar iki vokiečiams įžengus į Lietuvą, buvo svarstoma steigti Kaune getą, t. y. izoliuoti žydus, nemini ir įvairių įstatymų, potvarkių, kurie diskriminavo žydus. Šis istorikas, kaip ir Liudas Truska, atkūrusioje nepriklausomybę Lietuvoje, išleido pirmąsias reikšmingesnės lietuvių ir žydų santykių raidą įvertinančios studijos, kuriose nevengiama net pačių aštriausių su antisemitizmu ir holokaustu susijusių klausimų. V. Brandišauskas analizavo ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios vadovų požiūrį į holokaustą ir žydus, taip pat teigia, kad prie „palankios“ žydų žudynių atmosferos sukūrimo prisidėjo lietuviai ir, iš dalies, bažnyčia¹⁰⁵.

Tenka konstatuoti, kad žydų žudynės bei lietuvių vaidmenį jose, daugiausia tyrinėjo istorikas Arūnas Bubnys. 1998 metais pasirodė šio istoriko monografija „Vokiečių okupuota Lietuva (1941 – 1944)“, skirta apžvelgti vokiečių karinei – civilinei valdžiai Lietuvoje, žydų žudynėms bei lietuvių dalyvavimui holokauste¹⁰⁶. Autorius daugiau dėmesio skyrė ir vokiečių represinių struktūrų ir vietinių policijos pajėgų sąveikai. Išskiria ir holokausto Lietuvoje etapus, nurodo apytikslų nužudytų žydų skaičių (jo teigimu apie 195 – 196 tūkst., t. y. apie 95%), kalba ir apie lietuvių vaidmenį žydų naikinime. Ypatingai A. Bubnio veikale jaučiama stipri tradicinio požiūrio įtaka, nes autorius siekia sumažinti lietuvių vaidmenį holokauste. Monografijoje neaptiksime žodžių kolaborantas, kolaboravimas, nutylimas LAF antisemitizmas, LV veiksmai skirti žydų gelbėjimui, neatskleistas vietinės valdžios vaidmuo holokauste¹⁰⁷. Visgi kolaboravimo problema – viena sunkiausių ir sudėtingiausių Lietuvos istorijos klausimų, kurią analizuojant reikia įvertinti – visuomenės reakcijas, žydų gelbėjimą, antisemitizmo istoriją, pagrindžio organizacijų požiūrį¹⁰⁸. Reiktų paminėti ir tai, kad daugelis kolaboravimo faktų būdavo žodiniai, todėl sunku „permušti“ praeities skydą. Kaip teigia prof. Egidijus Aleksandravičius: *lietuviškoji kolaboravimo istoriografija – negausi, metodologiniu požiūriu ribota, ideologiškai, emociškai tendencinga*¹⁰⁹. Vokiečiams tarnavusią lietuvių policiją autorius vertina teigiamai – „atkūrė krašte tvarką ir ramybę“, sušvelnino okupacinės valdžios spaudimą vietos gyventojams. Tačiau darbai vertingi tuo, kad tiksliai nurodomas lietuvių policijos pavaldumas, struktūra, veiklos pobūdis¹¹⁰, bet kiek „pamažinamas“ lietuvių policijos batalionų vaidmuo holokauste ir t. t.

A. Bubnys pastaruoju metu intensyviai tyrinėdamas lietuvių policijos batalionų veiklą, jų santykį su holokaustu, pateikė ir labai vertingų duomenų. Autorius nurodo, kad tiesiogiai (šaudė žydus) ir netiesiogiai (vykdė tarnybas getuose, koncentracijos stovyklose, šaudymo metu saugomos teritorijos apsaugą, konvojavo pasmerktuosius), atliko sargybos funkcijas prie dujų kamerų ir krematoriumų) holokauste dalyvavo 10 iš 26 – ių batalionų¹¹¹.

Apibendrinus galima teigti, kad iki 1990 metų holokausto istorija, lietuvių dalyvavimo joje, istoriografija lietuvių visuomenėje buvo mažai žinoma. Pokario išėivijoje lietuvių dalyvavimo holokauste iššaukdavo gynybinę reakciją, t. y. buvo grindžiamas „gynybine“ istoriografija, kurioje buvo stengtasi parodyti lietuvių nekaltumą. Sovietinė istoriografija daugiausia rūpinosi „buržuaziniais nacionalistais“, vengė gilintis į holokausto specifiką, tendencingai rėmėsi šaltiniais¹¹². Šioje tematikoje ir problematikoje perversmo verta atsikūrusios Lietuvos intelektualinė mintis. Intelektualai (istorikai) holokausto tema sudomino ne vieną

¹⁰⁴ V. Brandišauskas, *Nacionalizmas rezistencinių organizacijų valstybės modelyje*, Nr. 5, *Akiračiai*, 1995; *Lietuvių ir žydų santykiai 1940 – 1941 metais*, Nr. 2 (11), *Darbai ir dienos*, 1996.

¹⁰⁵ V. Brandišauskas, *Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos*, *Lietuvos Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, t. XIV, Vilnius, 1999, p. 135 - 152.

¹⁰⁶ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941 – 1944)*, Vilnius, 1998, p. 207.

¹⁰⁷ *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, Kaunas, 2002, p. 101 - 102.

¹⁰⁸ S. Sužiedelis, *Avraham Tory – Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 34

¹⁰⁹ E. Aleksandravičius, *Lietuvių kolaboravimas: nacių ir sovietų laikai*, Nr. 85, *Metmenys*, 2005, p. 43.

¹¹⁰ A. Bubnys, *Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941 – 1944)*, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1, Vilnius, 1997; *Lietuvių viešoji policija ir policijos batalionai (1941 – 1944)*, *Ten pat*, Nr. 1 (3), 1998.

¹¹¹ *Idem.*, *Lietuvių policijos 2 – asis (Vilniaus) ir 252 – asis batalionai (1941 – 1944)*, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2 (8), Vilnius, 2000; *Lietuvių policijos batalionai Pskovo srityje ir Kurše: 13 – asis ir 10 – asis batalionai (1942 – 1945)*, *ibid.*, Nr. 2 (10), 2000.

¹¹² S. Sužiedelis, *Avraham Tory – Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 32.

lietuvių, besidomintį savo krašto praeitimi, atskleisdami lietuvių policijos bei sukarintų policijos dalinių, valdžios institucijų, atskirų visuomenės grupių – tiesioginių ir netiesioginių prisidėjimą prie holokausto, kurių veikla ir santykis su holokaustu, atspindi tikrąjį holokausta, kaip išskirtinį Lietuvos istorijos reiškinį, unikalią Lietuvos istorijoje katastrofą. Pasikeitę lietuvių mentaliteto bruožai šiomis dienomis leidžia smerkti daugiau kaip prieš pusę amžiaus nusikaltusius mūsų tautiečius ir jaustis moraliai už juos atsakingais, skatina neteisinti žudikų ir nekaltinti pačių aukų, priverčia drąsiai vertinti XX amžiaus pirmosios pusės įvykius, griauti širdžiai mielus mitus.

Ir dar kelios dėmesio vertos pastabos. 1998 m. sąlyginai galima laikyti atspirties tašku lietuvių intelektualinėje minties raidoje. Minėtuju laikotarpiu pasirodė brandūs moksliniai veikalai, straipsniai, interpretacijos, kaip ir po pastarųjų, kurių autoriai: Antanas Martinionis¹¹³, Stasys Knezys¹¹⁴, Rimantas Zizas¹¹⁵, Arvydas Anušauskas¹¹⁶, Alfonsas Eidintas¹¹⁷ (nagrinėdamas lietuvių dalyvavimo holokauste problemą išsamiai atsako – kas, kada, kaip ir kodėl), Rimgaudas Geleževičius¹¹⁸ ar Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti leidžiamas knygų serijos „Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje“¹¹⁹ leidinys, kolektyvinė monografija „Lietuva 1940 – 1990. Okupuotos Lietuvos istorija“¹²⁰. Po 1998 m. vertingų veikalų, straipsnių, konferencijų pasirodymo, holokausto vertinimai kiek „apsivalė“ nuo emocinių, politinių, ideologinių apnašų, kaltinimų ir kontraversišku vertinimų, kurių buvo persmelkta lietuvių intelektualų galvojimai ar vertinimai. Tačiau dar ir dabar lietuvių, prisidėjusių prie antižydiškos psichozės, talkininkavimo vokiečiams, kaltės pripažinimas ir atviras dialogas daliai lietuvių visuomenės, ir intelektualiai jos daliai, iki šiol sunkiai priimtinas. Šio tyrimo paskutinius žodžius norėtūsi užbaigti politikos analitiko Vlodo Sirutavičiaus mintimis: „*Daugelio požiūrį vis dar lemia kažkada kažkieno įkaltas į galvą stereotipas, esą Lietuva vos ne nuo Adomo ir Ievos laikų kultūrinėms ir tautinėms mažumoms buvo tolerancijos rojus*“¹²¹.

4. Išvados

Holokaustas – Lietuvai iki šiol kelia ne tik istoriografines, bet ir politines, moralines problemas. Holokausto tema - sudominusi ne vieną lietuvių, jau vien dėl to, kad 1941 m. vasaros žudynės – tai unikali Lietuvos istorijoje katastrofa. Dar niekada nebuvo išžudyta tiek daug Lietuvos gyventojų per tokį trumpą laiką, tokiu sistemingu būdu. Šiomis dienomis lietuviai turi pasmerkti daugiau kaip prieš pusę amžiaus nusikaltusius savo tautiečius ir jaustis moraliai už juos atsakingais. Iki šių dienų tebevyksta diskusijos, skelbiami

¹¹³ A. Martinionis, *Rytų fronte – atkalkūs mūšiai*, Vilnius, 2000.

¹¹⁴ S. Knezys, Karo komentantūros Tautinio darbo batalionas 1941 metais, Nr. 1(7), *Genocidas ir rezistencija*, 2000, p. 122 – 167.

¹¹⁵ R. Zizas, Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941 – 1944), Nr. 11, *Karo archyvas*, Vilnius, 1998, p. 48; Lietuvos savisaugos (apsaugos) batalionų nuostoliai Vokietijos – SSRS karo metu (1941 – 1945), Nr. 19, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, p. 179 – 344.N

¹¹⁶ A. Anušauskas, Recenzija Knut Stang knygai Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauische juden, Nr. 1 (3), *Genocidas ir rezistencija*, 1998.

¹¹⁷ A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001; *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.

¹¹⁸ R. Geleževičius, *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje Atkūrus nepriklausomybę (1990 – 2003)*, Vilnius, 2003, p. 58 – 76.

¹¹⁹ Ch. Dieckmann, Karo belaisvių žudymas; R. Zizas, Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje. Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 9 – 54, 75 – 216,

¹²⁰ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, *Lietuva 1940 – 1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005.

¹²¹ V. Sirutavičius, *Save gerbianti tauta atpažįstama pagal istorinę sąžinę, Tarptautinė politika: komentarai ir interpretacijos*, Vilnius, 2002, p. 57.

moksliniai straipsniai, veikalai, publicistinės interpretacijos. Vieniems sunku, kitiems sudėtinga kalbant apie lietuvių dalyvavimą holokauste, išlikti principingiems ir sąžiningiems įveikti psichologinį kompleksą, kai žmonės pripratę prie idealizuotos Lietuvos istorijos, o pastarųjų pirminė reakcija atmetanti emociškai nemalonus faktus. Tuo tarpu Lietuvos istorijos tyrėjai neturėtų visada laikytis tik savo pačių anksčiau suformuluotų koncepsijų ir teiginių. Šis, atliktas darbas, gali nuvilti konservatyvios, radikalių krypties atstovus, tačiau tyrime stengiasi išvengti kontraversiško vertinimo, nepakankamai pagrįstų teiginių. Galima teigti, kad polemika nagrinėjama tematika ir problematika padės pastūmėti mūsų galvojimus dar labiau į priekį.

Išėivijos intelektualinė mintis: lietuvių dalyvavimo holokauste supratimas ir aiškinimas išėivijos istorikų buvo lydimas lietuvių dalyvavimo žudynėse neigimu, diskusijos grįstos moralinės atsakomybės vengimu, bandymai pateisinti lietuvių veiksmus. Išėivija ne tik iškreipė lietuvių talkininkavimo vokiečių represinėms struktūroms mastą, bet ir žydu žudynių priežastis, motyvus, visa kaltę suversdama vokiečiams arba žydams. Tačiau visai kitoks požiūris besiformavo atkūrus Lietuvą, pagausėjus Lietuvos ir užsienio istorikų darbų, kuriuose didelis dėmesys skiriamas ir Lietuvai, atsiradus galimybei naudotis prieinamais, sovietmečiu įslaptintais dokumentais, archyvais. Būtent dėl šios priežasties išėivija neturėjo objektyviam tyrimui būtinos archyvinės medžiagos, o sovietmečiu lietuvių istorikus kaustė privaloma ideologija. Visa tai Lietuvos istorijos ir istoriografijos mokslo problema. Visgi holokausto palikimas, patirtis – sunki, paliekanti randus, ypatingai jaučiama egzilų galvojimų kūne.

Sovietmečio „intelektualinės“ istorijos dėsningumai: sovietmečiu lietuviai istorikai turėjo karo metų Lietuvos istoriją sukurti tokią, kokią pastarąją norėjo matyti valdžios viršūnės - patrauklią, priimtina, padedančią išvengti nemalonių pojūčių. To meto rašliava ugdė sovietinį patriotizmą, kuri buvo parašyta remiantis propagandiniais, ideologiniais motyvais. Istorikai naudojami šaltiniai, kurie buvo atrenkami atitinkamų valdžios atstovų, kurių dalis buvo išvis neprieinami, vėliau tik su specialiais leidimais, t. y. fragmentiškai, tendencingai parinkti, apdoroti. Visgi sovietinė lietuvių dalyvavimo holokauste versija – žydu šaudė „buržuaziniai nacionalistai“ bei „atmatos“, kriminaliniai elementai, vokiečiai. Buvo rūpinamasi pastarųjų diskreditavimu, vengimu analizuoti holokausto žydiškąją specifika, tendencingai cituojami šaltiniai. Sovietmečiu daugiau buvo atsiribota ginkluoto pasipriešinimo vokiečiams klausimais, rašėivos tapo šaltinių faktografijos, ideologinių nuostatų, retorikos įkaitais.

Šiuolaikinės Lietuvos intelektualinės istorijos noncensas: savotišką postūmį lyginant su to meto egzilų galvojimais, padarė atsikūrusios Lietuvos intelektualų darbai, istorikai holokausto tema atskleidė lietuvių policijos bei sukarintų policijos dalinių – tiesioginių ir netiesioginių prisidėjimą prie holokausto, Laikinosios vyriausybės poziciją žydu atžvilgiu, lietuvių dalyvavusių holokauste, pastarųjų motyvacija, žydu gelbėtojus ir t.t. Taip atskleidžiami kiek galima platesnį holokaustą, kaip išskirtinį Lietuvos istorijos reiškinį, unikalią Lietuvos istorijoje katastrofą. Šiuolaikinė intelektualinė mintis pasmerkė daugiau kaip prieš pusę amžiaus nusikaltusius mūsų tautiečius, perteikė atsakomybės jausmą, neteisino pačių žudikų, nekaltino pačių aukų, drąsiai vertindama 1941 – 1944 metų įvykius. Tačiau lūžio momentas tai - 1998 metai, kada pasirodė brandūs veikalai, straipsniai, interpretacijos.

Visos minėtos kategorijos – panašios, tačiau kartu ir skirtingos. Panašumo pagrindinė jungiamoji grandis – objektyvumo soka, požiūrių ir vertinimų kaita, kontraversiškas. Tenka konstatuoti, kad egzilų intelektualinė mintis nagrinėjama tematika ir problematika, tyrimo autoriaus, vertinama kaip nepakankama atsvara sovietmečio, atsikūrusios Lietuvos intelektualinės istorijos, minėtu klausimu, teiginiams.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

1. Šaltiniai

1. 1 Archyviniai fondai

1. 1. 1 Lietuvos ypatingasis archyvas

F. K – 1. *LSSR valstybės saugumo komitetas (KGB): Lietuvių aktyvistų frontas, KOVOTOJAI. LIETUVIAI, LYA*, f. K – 1, ap. 58, b. 12949/3, vokas 63.

1. 2. Publikuoti šaltiniai

1. 2. 1 *Publikuoti šaltiniai*

A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001.

Hitlerinė okupacija Lietuvoje, Vilnius, 1961.

Kaltina nužudytieji, Vilnius, 1963.

Masinės žudynės Lietuvoje (1941 – 1944), t. 1, 1965; t. 2, Vilnius, 1973.

Nacionalistų talka hitlerininkams, Vilnius, 1970.

J. Vicas, *SS tarnyboje*, Vilnius, 1961.

1. 2. 2 *Periodinė spauda*

J. V. Balčiūnas, *Laikinoji vyriausybė ir žydai*, *Aidai*, Nr. 9, 1974.

J. Brazaitis, *Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji vyriausybė*, Nr. 73, *Į laisvę*, 1978.

A. Damušis, *Kuriuo keliu į XXI amžių? Lietuvos aidas*, 1997 07 25.

Z. Ivinskis, *Lietuva ir žydai istorijos šviesoje*, *Aidai*, Nr. 1, 1972, p. 28 – 29.

L. Truska, *Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m.*, *Kultūros barai*, Nr. 5, Nr. 8, 1999.

S. Sužiedelis, *Lietuva ir holokaustas*, *Respublika*, 1994 04 07.

A. Štomas, *Holokaustas. Žydų ir neżydų patirtis. Asmeninis požiūris, Lapkritis – Gruodis*, *Krantai*, Vilnius, 1990.

1. 2. 3 *Memuarinė literatūra*

J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990.

V. Brizgys, *Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940 – 1944 metais*, Chicago, 1977.

Z. Ignonis, *Praeitis kalba: Dienoraštiniai užrašai, Gudija, 1941 – 1944*, Brooklyn, 1980.

M. Krupavičius, *Lietuvių – žydų santykiai Hitlerio okupacijos metu*, *Visuomeniniai klausimai*, Čikaga, 1983.

B. Kviklys, *Lietuvių kova su naciais*, Memmingen, 1946.

J. Prunskis, *Lithuanian's Jews and the Holocaust*, Chicago, 1979.

K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atsatatyti*, Washington, 1973.

A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.

1. 2. 4 *Kiti šaltiniai*

S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998.

M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, t. 1, 1952.

J. Bulavas, *Vokiečių fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941 – 1944 metais)*, Vilnius, 1969.

V. Brandišauskas, *Nacionalizmas rezistencinių organizacijų valstybės modelyje*, Nr. 5, *Akiračiai*, 1995.

V. Brandišauskas, *Lietuvių ir žydų santykiai 1940 – 1941 metais*, *Darbai ir dienos*, Nr. 2 (11), 1996.

A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941 – 1944)*, Vilnius, 1998.

A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940 – 1959) metais*, Kaunas, 1991.

A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.

A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1941 - 1944*, Vilnius, 1966.

- S. Jegelevičius, Lietuvos žydai ant katastrofos slenksčio (1941 m. birželis – liepa), *Lietuvos Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, t. XIV, Vilnius, 1999.
- S. Jegelevičius, SSRS – Vokietijos karas: sovietinės istoriografijos klišės, Lietuvos sovietinė istoriografija, *Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999.
- A. Mažiulis, Žydai, *Lietuvių enciklopedija*, t. XXXV, Chicago, 1966.
- R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės priklausomybės metai 1940 - 1990*, Vilnius, 1992.
- A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš Hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970.
- K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 metais*, Vilnius, 1970.
- P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941 – 1944 metais*, Vilnius, 1998.
- S. Sužiedelis, 1941 m. sukilimo baltosios dėmės, Nr. 9, *Akiračiai*, 1991.
- S. Sužiedelis, Penkiasdešimčiai metų praėjus: lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijos disonansai, *Metmenys*, Nr. 61, 1991.
- S. Sužiedelis, 1941 m. sukilimo baltosios dėmės, Nr. 10, *Akiračiai*, 1992.
- S. Sužiedelis, Kas išžudė Lietuvos žydus? Nr. 4, *Akiračiai*, 1998.
- S. Sužiedelis, Avraham Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.
- S. Sužiedelis, *Šoa. Holokaustas Lietuvoje*, I dalis, Vilnius, 2001.
- A. Terleckas, Dar kartą apie žydus ir lietuvius, Nr. 8, *Akiračiai*, 1979.
- L. Truska, *Lietuva 1938 – 1953 metais*, Vilnius, 1995.
- L. Truska, Lietuviškoji holokausto istoriografija, *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, Kaunas, 2002.
- T. Venlova, Žydai ir lietuviai, Nr. 1 (85), *Akiračiai*, 1977.
- T. Venlova, Lietuviai ir žydai, *Literatūra ir menas*, 1989 02 18.
- T. Venlova, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1999.
- A. Žuvintas, Atsakymas Tomui Venclovai, Nr. 4 (98), *Akiračiai*, 1978.
- 1. 2. 5 Papildomi šaltiniai*
- A. Anušauskas, Recenzija Knut Stang knygai Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauische juden, Nr. 1 (3), *Genocidas ir rezistencija*, 1998.
- Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antilaudinę veiklą*, Vilnius, 1961.
- S. Bistrickis, *Ir sušaudytieji prabyla*, Vilnius, 1960.
- M. Eglinis, *Mirties fortuose*, Vilnius, 1958.
- R. Geleževičius, *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje Atkūrus nepriklausomybę (1990 – 2003)*, Vilnius, 2003.
- Hitlerininkų parašiutininkai*, Vilnius, 1966.
- Hitlerininkų penktoji kolona*, Vilnius, 1961.
- S. Knezys, Karo komentantūros Tautinio darbo batalionas 1941 metais, Nr. 1 (7), *Genocidas ir rezistencija*, 2000.
- Z. Kondratas, *IX fortas*, Vilnius, 1961.
- Lietuvos Vyskupų Konferencija, Nr. 8 (104), *Bažnyčio žinios*, 2000.
- A. Martinionis, *Rytų fronte – atkalkūs mūšiai*, Vilnius, 2000.
- R. Zizas, Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941 – 1944), Nr. 11, *Karo archyvas*, Vilnius, 1998.
- R. Zizas, Lietuvos savisaugos (apsaugos) batalionų nuostoliai Vokietijos – SSRS karo metu (1941 – 1945), Nr. 19, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004.
- R. Zizas, Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje. Karo beliavių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 2005.
- 2. Literatūra**
1. E. Aleksandravičius, Nenoras žinoti blokuoja norą susikalbėti, Nr. 12, *Kultūros barai*, 1999.
 2. E. Aleksandravičius, *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius, 2000
 3. E. Aleksandravičius, Lietuvių kolaboravimas: nacių ir sovietų laikai, Nr. 85, *Metmenys*, 2005.
 4. V. Berenis, Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė, Nr. 3, *Politologija*, Vilnius, 2000.
 5. *Lietuva 1940 – 1990. Okupuotos Lietuvos istorija, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, Vilnius, 2005.
 6. L. Mockūnas, Už ką atsiprašė Lietuvos katalikų bažnyčia, Nr. 10 (324), *Akiračiai*, 2000.
 7. R. Razgaitienė, Tylėjimo kaina – iškreipta Lietuvos istorija, *Lietuvos Rytas*, 1999 02 09.

8. V. Sirutavičius, *Save gerbianti tauta atpažįstama pagal istorinę sąžinę, Tarptautinė politika: komentarai ir interpretacijos*, Vilnius, 2002.
9. B. Vitkaus 1941 m. liepos 2 d. pranešimas per radiją, *Į Laisvę*, 1941 07 03.
10. R. Varnauskas, Kraupi klastotė, apšmeižusi lietuvių tautą. Lietūkio garažas – klastočių pinklėse? Nr. 13, *XXI amžiaus savaitės žurnalas Extra*, 2007 02 10.
11. M. Wyman, *DPs Europe's displaced persons, 1945 – 1951. With a new introduction*, New York, 1998.